

ATAYURT

Tarih Dergisi

Ortak geçmiş ortak gelecek

*İslamiyet Öncesi Türk Toplumlarında Kadının Siyasi, içtimai
ve Ekonomik Hayattaki Yeri ve Değerlendirilmesi*

*Tarihsel Kıpçak Türkçesi. Kuman-Kıpçaklarda Dil ve Kıpçak
Atasözleri Üzerine Sosyolojik İnceleme Denemesi*

*Moskova Knezliği ve Kırım Hanlığı Kıskaçında
Kazan Hanlığı Üzerine Değerlendirme*

Merhabalar Değerli Atayurt Ailesi!

Atayurt Tarih Dergisi, araştırmacıların, tarihi seven ve ilgi duyanların buluştuğu, çalışmalarını yayınladığı ilmi popüler bir dergi olarak yayın hayatına devam ediyor. Birinci sayısının ardından bir süre geçtikten sonra yayın hayatına devam eden Atayurt Tarih Dergisi'ni bundan sonra düzenli olarak yayınlamaya gayret göstereceğiz. Dergide Türk tarihi olmak üzere siyasi, sosyal, kültürel tarih konularında yazılar yazan araştırmacıları okurlarla buluşturmaya gayret göstereceğiz.

Tarih, geçmişten günümüze kadarki olayları, yer ve zaman göstererek, sebep sonuç ilişkisi içerisinde, mümkün olduğu kadar ana kaynakları kullanarak objektif bir şekilde açıklamaya çalışan bir bilimdir. Tarih, geçmişteki olaylar yanında bunlara etki eden insan davranışlarını da anlamaya çalışır. Tarih bilimi günümüz dünyasını anlamlandırmak için önemlidir.

Tarihçi, tarihi araştırma yöntemlerini ve tekniklerini kullanarak tarihi kaynakların değerlendirilmesi, yorumlanması ve analiz edilmesiyle ilgilenir. Tarihçi, tarihî kaynakları doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için eleştirel bir yaklaşım benimser. Bu bağlamda Tarih araştırmalarında kullanılan metot ana çizgileriyle beş basamaktan müteşekkildir. Bunlar; kaynakları tarama, tasnif, tahlil, tenkit, terkip şeklinde ifade edilebilir.

Tarihçiler, tarihi belgeler, mektuplar, günlükler, resimler, haritalar ve diğer materyalleri inceleyerek geçmişteki olayları ve insan davranışlarını anlamaya çalışırlar. Tarihî kaynakların tarafsız bir şekilde değerlendirilmesi ve yorumlanması için çaba sarf ederler. Yine tarihçinin yaptığı çalışmalar insanlığın geçmişine dair bir anlayış geliştirmek açısından önemlidir. Buna karşın tarihçi, geçmişteki olayların ve insan davranışlarının incelenmesi ve anlaşılması yoluyla, insanların gelecekteki kararlarını etkileyecek bilgiler sağlar. Bu bağlamda tarihçi araştırmasına

başlarken büyük ve ağır bir sorumluluğu da kabul etmiş olmaktadır.

E. Carr “Tarihçi ve tarihin olguları birbiri için gereklidir. Tarihçi, olgulardan mahrumsa yapacağı bir şey yok; olgular tarihçi olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü Tarih nedir? sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı iletişim, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog.” demektedir.

Atayurt Tarih Dergisi bu bağlamda çalışmalarına yer vereceğimiz tarih araştırmacılarından tarih araştırmalarındaki ilkeler konusunda hassasiyetlere dikkat etmelerini de bekliyoruz.

M. Niyazi “Tarihçi bir gözünü belgelerden, bir gözünü de eleştiri mekanizmasından ayırmamalıdır. Kanıt olabilecek hususlarla, eleştiri mekanizması tarihin gün yüzüne çıkmasında iki temel unsurdur.” der. Dolayısıyla tarihçi açısından belge, kaynak ve bununla birlikte eleştirel yaklaşım olmazsa olmazlardan bazılarını teşkil eder.

Kıymetli Atayurt Tarih Dergisi ailesi bu sayının hazırlanmasında sizlerin teşvikleri, talepleri, ilgileri ve yardımları derginin yeniden vücuda gelmesindeki en büyük etkeni teşkil etti. Bu sayının hazırlanmasında yüksek lisans öğrencim Onur AKKOÇ ve Fatih KALAYCI büyük gayret sarf etti. Bunun yanında dergi ekibindeki herkesin az veya çok katkıları oldu. Emegi geçen, destekleyen, ilgi gösteren, çalışmalarını gönderen ve takip eden herkese çok teşekkür ediyorum.

İyi okumalar ve araştırmalar!

Doç. Dr. Cengiz BUYAR
Atayurt Tarih Dergisi
Editör

Editör

Doç. Dr. Cengiz BUYAR

Genel Sekreter

Onur AKKOÇ

Kapak Dizgi ve Tasarım

Onur AKKOÇ

Redaktör

Nil IRMAK

Yayın Kurulu

Fatih KALAYCI

Aysuluu MAMADALİEVA

Alina BEKKUBAT KIZI

Lilia TALANTBEKOVA

Salih GÜLLÜ

Kıral SABIRBEKOVA

Bünyamin Yusuf GÜMÜŞLÜ

Lamiya RAMAZANLI

Nazik KANATOVA

Bilim Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Prof. Dr. Ayten MEHDİYEVA

Prof. Dr. Bahattin GENÇAL

Prof. Dr. Gulfayruz KAYRGALİEVA

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV

Doç. Dr. Feruza CUMANİYAZOVA

Doç. Dr. Cengiz BUYAR

Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ

Dr. Öğr. Üyesi Zuhra ALTIMIŞOVA

İLETİŞİM

atayurttarихdergisi@gmail.com

BASKI VE CİLT

Cilt 1, Sayı 2
Bışkek, 29 Mart 2023

© İlmi popüler tarih dergisidir.

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

ÖNSÖZ, s. 2

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA
KADININ Siyasi, İÇTİMAİ VE EKONOMİK HAYATTAKİ YERİ
Onur KÖSE & Merve BALTA, s. 5-9

TARİHSEL KIPÇAK TÜRKÇESİ, KUMAN-KIPÇAKLARDA DİL VE KIPÇAK
ATASÖZLERİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK İNCELEME DENEMESİ
Bilge Sirac ARTUĞ, s. 11-14

MOSKOVA KNEZLİĞİ VE KIRIM HANLIĞI KISKACINDA
KAZAN HANLIĞI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME
ABDÜLSAMED DALKIRAN, s. 15-17

TÜRK KAĞANLIĞI'NIN DİPLOMASİSİNE BİR ÖRNEK: TÜRK KAĞANLIĞI'NIN
SASANI VE DOĞU ROMA İLE İTTİFAKLARI
Mehmet Enes ÖZTÜRK s. 18-19

KIRIM HANLIĞINDA İDARİ YAPI VE DİVAN
Mehmetcan KURAL s. 20-22

KENESA VE SİNAGOG ARASINDAKİ MİMARİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
Melek ERSOY, s. 23-27

OĞUZ KAĞAN'IN KİMLİĞİ HAKKINDA
Büşra PALUT, s. 28-29

ŞAMANİZM VE İLK TÜRK TOPLULUKLARI
SANİME İNÖNÜ, s. 30-33

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA KADININ SİYASİ, İÇTİMAİ VE EKONOMİK HAYATTAKİ YERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Onur KÖSE - S. Merve BALTA

Türklerde, İslamiyet öncesinde kadının yerinin ne olduğu konusu sıkça işlenmektedir. Batılı araştırmalarda İslamiyet öncesi Türklerin göçebe olduğu ve dünya medeniyetine hiçbir katkıda bulunmamış, “barbar” bir topluluk şeklinde yaşadığı ifade edilmektedir. Türklerin, tarih sahnesine çıkışlarından itibaren medeni niteliklerden yoksun olduğu, bozkırın getirmiş olduğu sert yaşam şartlarından dolayı kanun ve kural tanımaksızın yaşamayı sevdikleri ve düzenli bir devlet teşkilatı yapılanmasına sahip olmadıkları gibi birçok teoriler ortaya atılmıştır (Tellioglu, 2006, s. 210). Batılı tarihçilerin İslamiyet öncesi Türkler hakkındaki bu tanımlamalarının asılsız olduğu, zamanla yapılan araştırmalar sonucunda günümüzde net bir şekilde ortaya çıkarıldı. İslamiyet öncesi Türkler, Batılıların iddialarının aksine “tarihsiz” bir millet değil, köklü geçmişe ve kültürel zenginliğe sahip bir toplumdur. Türkler tarihleri boyunca “kanunsuz” yaşayan bir topluluk olmaktan ziyade, Türk kültürünün mihenk taşı olan “töre” ve “teşkilatçılık” mezyetleri sayesinde devletler kurarak yürürlükte bulundurduğu kanunlarla seçkin bir topluluk haline gelmişti (Kafesoğlu, 2018, s. 34).

Ataerkil bir toplum olan Türklerde baba egemenliği, “pederşahi” yerine “pederi” olarak adlandırılan türdendi (Tellioglu, 2006, s. 211). Pederşahi toplum yapılanmaları aile içerisinde kadın ve çocukların önemli olmadığı, mutlak egemen durumundaki babanın, onları istediği zaman satabildiği ve öldürebildiği bir sistemden oluşmaktaydı. Türklerin mensup olduğu pederi ailede ise kadın ve çocuklar bağımsız ve aile lideri olan erkeklerle eşit haklara sahipti (Onay, 2012, s. 350). Pederi sistem içerisinde yaşamlarını sürdüren İslamiyet öncesi

Türklerde, kadının yeri ve önemi dönemindeki diğer kavimlerle kıyaslanamayacak derecede ileri düzeydeydi. Türkler, kadına her zaman erkeğinin yanında eşit bir şekilde yer vermiş, kadınları yaratıcı bir değer olarak kabul etmişti. Ayrıca kadınların bedeni ve fikri yönden hassas olmaları, onların gizli bilgilere sahip bir varlık (Acar, 2019, s. 396) şeklinde tanımlanmasına neden olmuştu.

Türk kadını İslamiyet öncesi dönemde toplumsal, siyasi ve ekonomik hayat içerisinde önemli bir konuma sahipti. Bilge Kağan abidesinde yer alan Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile annem İl-bilge Hatun’u yükseltti (Turan, 2018, s. 143) ibaresinden anlaşıldığı üzere Türklerde kadına verilen değerin ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Kadının erkeklerle paylaştığı toplumsal statü XI. yüzyılda yaşamış olan Nizâmülmülk’ün (1018-1092) tespitlerinde yer almaktadır. Nizâmülmülk yaşadığı dönemde Acem hükümdarları döneminde kadınların etkisinin olmadığını, buna istinaden Türkistan hakanları devrinde devlet işlerinde kadınların fikirlerine danışıldığı, kadınların asker olduğu ve babasız ailelerde aileye reislik ettiklerini belirtmektedir (Yılmaz, 2004, s. 115). İslamiyet öncesi dönemde Türk kadınının toplumsal rolünü inceleyen kişilerden biri de Ziya Gökalp (1876-1924) olmuştu. Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” isimli eserinde İslâm öncesi devirde Türklerde anne soyunun ve baba soyunun değer itibarıyla eşit olduğunu belirtmektedir (Gökalp, 2019, s. 157). Yusuf Has Hacıp (1017-1070) tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig isimli eserde, bu konuyla ilgili olarak geçen Kadına saygı göster ne isterse ver. Evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma (Hacıp, 1994, s. 327) sözlerinden de anlaşıldığı üzere kadın ve erkek arasında cinsiyet ayrımcılığının olmadığı açıkça görülmektedir.

Türk kültüründe kadının konumunun ne kadar yüksek olduğunun anlaşılır kılınabilmesi için henüz İslamiyeti kabul etmemiş Türk yurtlarına, geziler düzenleyen seyyahların tuttukları notlara bakmak da gereklidir. Bu seyyahlardan biri olan İbn Battûta (1304-1369) seyahatnamesinde Türk kadınının kültürlerinde erkeklerden daha üstün tutulduğu ve saygı gösterildiğini, Türk kadınlarının yüzleri açık dolaştığını, erkeklerden kaçmadığı ve birlikte alışveriş yaptıklarını (Battûta, 2010, s. 371) belirtmektedir. Türkler ve Türk kadını hakkında bilgi veren bir diğer Orta Çağ seyyahı İbn Fadlân’dır. Fadlân (877-960) Bulgar ülkesine yaptığı ziyaret sırasında kadınlar ve erkeklerin birlikte yıkandıklarından, birbirlerinden kaçmadıklarından ve zina etmediklerinden, zina edenlerin dört kazığa kollarından ve bacaklarından bağlanarak baltayla baştan ayağa, ikiye bölündüğünden bahsetmektedir (Şeşen, 2018, s. 33). Türk yurtlarına geziler düzenlemiş olan diğer Orta Çağ seyyahlarından Marco Polo (1254-1324) Türk kadınlarını bütün dünyada en temiz ve ahlaklı şeklinde tanımlarken Giovanni P. Carpini de (1182-1252) Türk kadınının ahlaki temizliğinden bahsetmektedir (Rásonyi, 2002, s. 536).

Türklerin kadına verdiği değeri yansıtmaları bakımından bir diğer önemli kaynak Cang Çien’in Çin hükümdarına sunduğu rapordur.¹

¹ Cang Çien, Çin’in Han Hanedanı tarafından Hun akınlarını önleyebilmek ve Hunların müttefiklerini kendi saflarına 1 çekebilmek için Batı Bölgeleri’ne gönderilen elçidir. Cang Çien, Yüeh-chih’lerle ve Wu-sunlar’la Hunlara karşı ortak bir saldırı yapılması konusunda görüşmeler yapmış ve Hunlara esir düşmüştür. Esaretten kurtulduğu zaman ülkesine dönen Cang Çien, kaleme aldığı seyahat notlarını Çin Hükümdarına takdim etmişti. Adı geçen seyahat raporunda; Hunlar’ın ve görüştüğü Hun müttefiklerinin siyasal durumları, silahları, örf ve adetleri, madenleri ve ticari durumları hakkında bilgiler mevcuttur.

Raporda Cang Çien, Türklerin kadınlara Çinlilerden daha çok önem verdiğini ve Çinlilerin bu durumdan faydalanarak Hunlar üzerinde nüfuz sahibi olabileceklerini belirtmektedir (Telliöğlu, 2006, s. 218). Çinli kadınların devlet görevlerinde Türk kadınları kadar etkili olmadığını belirten Cang Çien, Türk hükümdarlarına prensesler göndererek (Tezcan, 2002, s. 1137-1138) tahta annesi Çinli olan kişilerin geçebilmesi ve böylece Çinlilere düşmanlık beslemeyecek bir yapının oluşturulmasının amaçlandığını dile getirir.

İslamiyet öncesi Türk töresinde kadına verilen değer sadece kendi kadınlarıyla sınırlı değildi. Türkler, yabancı devletlerle yaptıkları savaşlar sonucunda ele geçirilen kadın esirlere de iyi davranırlardı (Gömeç, 2007, s. 73). Bu kadınlar, ganimet olarak ele geçirilmiş olsalar dahi onların haklarına saygı gösterilir, kötü bir muamelede bulunulmaz ve yüksek bir konumda tutulurlardı. Tlerin kadına gösterdikleri saygı ve onlara karşı ince bir ruh haliyle yaklaşıtlarını, kadınlara hitap şekilleri de göstermektedir. Türklerin kadınlara karşı Hanım, begüm, bige, ağa, age (Gökalp, 1992, s. 74) şeklinde isimlendirmeler kullanması, Türk toplumlarında kadına verilen değeri yansıtmaktadır.

Orta Asya Türk toplumu içerisinde aile kavramı önemli bir yere sahipti. Aile kelimesi İslam öncesi Türklerde “oguş” kelimesinin karşılığıydı (Kurtoglu, 2021, s. 8). İslam öncesi devirde Türkler, aileye ve aile içi ilişkilere oldukça önem verirlerdi. Bunun bir yansıması olarak Türk aile yapısında dayanışma faktörü ön planda tutulmaktaydı. Bu durum aile içi iş bölümünde de geçerliydi. İş bölümünde kadına genellikle ev işleri düşerdi. Kadın, evinde çocuklarıyla ilgilenir, yemek yapar, kumaş dokur, çadır kurar, koyunları sağlar, süten elde edilmiş olan yiyecekleri hazırlar ve bazen kocasının atını eyerlerdi (Koca, 2002, s. 9). Bütün bunları yaparken kız çocukları da annelerine yardımcı olurlardı. Türk kadını ev işleri dışında askerlik yapabilir, ticaret yapabilir, sürü sahibi olabilir, şölen ve kurultaylara katılabilir ve çiftçilik yapabiliyordu (Gökalp, 1991, s. 104). Bütün bunlar Türk kadınının, toplumsal ve ekonomik hayat içerisinde önemli bir statü elde etmesine yardımcı olmaktadır.

Türk kültür tarihinde kadının toplumdaki yerinin ne olduğu konusu, Türklerin dünya medeniyeti içerisindeki yerinin belirlenmesinde önemli bir etkidir. Bu çalışmada, İslamiyet öncesi dönemde Türk kadınının siyasi, toplumsal ve ekonomik hayat içerisindeki yeri ve önemi bütüncül bir yaklaşımla, olayların birbiriyle ilişkileri, etkileri ve sonuçları üzerinde durularak saptanması amaçlanmaktadır. Ana hatlarıyla özetlendiği birinci başlıkta Türk kadınının siyasi hayatta, söz sahibi olduğu ve devlet kademelerinde görevler aldığı anlatılırken, ikinci başlıkta ise İslam öncesi dönemde yaşayan Türk kadınının toplumsal ve ekonomik yaşamda ileri bir düzeyde olduğu, yozlaşmış Arap kültüründe yaşayan, diri diri gömülen ve insani bir varlık şeklinde muamele görmeyen, Roma’da hiçbir hakkı bulunmayan kadınlara oranla refah bir yaşam sürdükleri anlatılmak istenilmiştir.

1. İslamiyet Öncesi Türk Kadınının Siyasi Hayattaki Konumu ve Önemi

Cinsiyet ayrımcılığının bulunmadığı İslam öncesi Türklerde, kadının siyasal hayat içerisinde etkin bir rolü vardı. Türk devlet geleneğinde kadın, diğer toplumlar da olduğu gibi geri planda değil ön planda yer alırdı. İslam öncesi Türklerde “Hakan” ve “Hatun” eşit haklara sahiptiler. Türklerde erkeğinin bir tamamlayıcısı olarak görülen kadın, tahtta hakanla birlikte oturur, elçi kabul törenlerine katılır, idari ve siyasi konularda ise görüşlerini dile getirirdi (Gültepe, 2017, s. 179-180). İslam öncesi Türklerde Hakan tarafından yayınlanan bir buyruğun halk tarafından kabul edilmesi için hakan ve hatun emrediyor ki ibaresiyle başlaması gerekirdi (Gökalp, 2019, s. 161). Türk devletlerinde, ekonomik, siyasi ve kültürel konuların görüşüldüğü ve karara bağlandığı meclise “toy” denilmekteydi. Bir diğer adı kurultay olan bu meclislere kadınlar da katılırdı (Güenal, 2006, s. 113). İbadet ayinlerinde, harp ve sulh toplantılarında hakanın yanında bulunur (Telliöğlu, 2006, s. 212), siyasi gücünü kullanırdı. Büyük Hun İmparatorluğu adına Çin’le yapılan ilk barış antlaşmasını Mete’nin hatununu imzalaması (Gültepe, 2017, s. 180), İslam öncesi Türk tarihinde kadının siyasi hayatın içerisinde etkin bir şekilde yer aldığını göstermektedir. 585 ve 726 yıllarında Çin’den Göktürk ülkesine gelen elçilik heyetinin kabulü sırasında da

Türk hatunlar hazır bulunmuş (Kafesoğlu, 1987, s. 59), diplomat vazifesi üstlenmişlerdi. Türk ülkelerinden dış devletlere gönderilen elçilik heyetlerinde de hükümdar soyuna mensup kadınlar yer alırdı. Uygurlarda, Kağan’ın kardeşi olan “Kutluk Bilge” unvanlı kadının Çin’e gönderilen elçilik heyetinde yer aldığı ve Çin hükümdarı ile görüştüğü bilinmektedir (Esin, 1991, s. 475). “Konargöçer” bir şekilde bozkır coğrafyasında yaşamlarını sürdüren İslam öncesi Türklerde, hakan tahta yeni çıktığı zaman merasim töreni düzenlenirdi. Bu tören sırasında, hakan bir keçe üzerine oturtularak, 9 kişi tarafından göğes kaldırılır ve çadırın etrafında döndürüldükten sonra ipek şal ile boğazı sıkılarak tahta kaç yıl hüküm süreceği belirlenmeye çalışılırdı (Yuvalı & Demirci, 2021, s. 36). Hakana uygulanan bu geleneğin hatuna da uygulanması Türk kadınının, siyasi hayatta erkekle eşit haklara sahip olduğunu gösterir. İslam öncesi Türklerde hükümdarlar birden fazla kadınla evlilik yapabiliyordu fakat toplumda tek eşle evlilik usulü yaygındı (Taşağıl, 2015, s. 82). Türk hükümdarın, ilk eşleri için “Katun” kelimesi kullanılmaktaydı. Katunlar, hükümdar ve çocuklarının ülkede bulunmadığı zamanlarda “Terken” unvanıyla devleti idare ederlerdi (Esin, 1991, s. 474). Uygur kitabelerinde “Katun” kelimesine sıkça rastlanmaktadır. Uygur kağanı olan Moyen Çor’un kardeşi Tay Bilge Tutuk’u saf dışı bırakmasından sonra Katun’u ile birlikte tahta çıkması (Gömeç, 1996, s. 89), İslam öncesi Türk kadınının statüsünün anlaşılır kılınması bakımından önemlidir. Keza Uygurların bayrağında Kağan ve Hatun’un birlikte yer alması, İslam öncesi dönemde Türk kadınının siyasi rolünün bir başka göstergesidir. Türk kadınının siyasi alanda etkin oluşunun bir diğer göstergesi, Orhun Alfabeti ile yazılmış olan Terhin Yazıtı’dır. Uygur tarihinin aydınlatılması için önemli olan bu yazıt, Moyen Çor tarafından 753 yılında günümüzde Moğolistan’da yer alan Tarbagatay Dağları’nın 2 km güneyine diktirilmişti (Gömeç, 1995, s. 71). Yazıtın güney tarafında yer alan 6.satırda; Moyan Çor’un Kağan olarak atandıktan sonra eşinin de meclis tarafından “İl-Bilge Hatun” olarak atandığını yazmaktadır (Gömeç, 1995, s. 80). Göktürkler Döneminden kalma Türk tarihinin en önemli abideleri arasında yer alan Orhun Kitabelerinde, Türk kadınının siyasi konumu hakkında bilgiler yer almaktadır. Kitabelerde geçen, *Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, millet olsun diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı* (Ergin, 2009, s. 13) sözlerinden anlaşıldığı üzere İslam öncesi Türklerde kadın ve erkeğin birlikte devlet teşkilatı içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Eski Türklerde hatunların savaşlarda kağanla birlikte yer aldıkları da bilinmektedir. Antik Çağ yazarlarından Herodotos’un ilk kez bahsettiği İskitler, doğuda Çin’den batıda Tuna Nehri’ne kadar olan 7000 km’lik bir sahada yayılmışlardı (Berk, 2022, s. 28). İskit kadınları fiziksel olarak erkeklerle denk olmamalarına rağmen, savaşlarda at biner, ok ve yay kullanırlardı. “Amazonlar” olarak adlandırılan İskit kadınları çeviklik, sürat ve yetenekleriyle savaşlarda aktif bir rol alırlardı (Durmuş, 2012, s. 118). Dünyada bilinen ilk Türk kadın hükümdarı olan Tomris Hatun da İskitlerin liderliğini yapmaktaydı. İsmi ‘demir’ anlamına gelen Tomris, Pers kralı Kiros’u öldürerek oğlunun intikamını almıştı (Çolak, 2016, s. 60). Tomris dışında devletin liderliğini yapan Türk kadınları da vardı. Bunlardan birisi de Sabirlerin hükümdarı Balak’ın ölümünden sonra yerine geçen Boğarık Hatun’dur. Bizans kaynaklarında, kudretli ve tedbirli biri olarak bahsedilen Boğarık Hatun, devletin başına geçerek 100 bin kişilik orduya kumanda etmiş ve idareciliği döneminde devletini başarıyla yönetmişti (Telliöğlu, 2006, s. 220). Aynı zamanda Uygur hakamı Böğü Kağan’ın büyük bir orduyla Çin’e düzenlediği sefer sırasında yanında eşini de bulundurması (Ögel, 1971, s. 95) ve bozkırda yaşayan Türk bir topluluğa kadının liderlik etmesi, Türk siyasal yaşamında kadının önemli bir yer edindiğini gösterir.

İslamiyet öncesi Türklerde kadın, devlet teşkilatı içerisinde hemen hemen bütün konumlarda yer alabilmekteydi (Baykara, 2001, s. 155). Eski Türklerde devlet yönetiminde yer alan kadınlar, siyasi nüfuzlarını da kullanırlardı. Öyle ki, Avrupa Hun İmparatoru Attila’nın eşi Arıkan’ın şahsına özel saray mabeyincisi ve kendisine tahsis edilmiş gelirleri vardı (Özdener, 1988, s. 234). İslam öncesi Türklerde Kağan’dan sonra tahtta geçecek varisin belirlenmesinde “asil kandan” olma zorunluluğu vardı. Bu nedenle Avrupa Hun İmparatorluğu’nda Attila’dan sonra yerine geçecek kişilerin belirlenmesinde, ilk eşi Arıkan’dan olan çocuklara öncelik tanınmıştı. Attila’nın sarayında ihtişamlı bir köşkte yaşayan

Arıkan, Hun ülkesine gelen elçilerle görüşür, fikir alışverişinde bulunur ve kendisine takdim edilen hediyeleri kabul ederdi (Ahmetbeyoğlu, 2001, s. 151). Attila'nın kardeşi Bleda'nın ölümünden sonra eşine, yaşadığı yerin yöneticilik görevinin bırakılması (Peker, 2017, s. 160), Türklerde kadına devlet işlerinde duyulan güven duygusunun doğal bir sonucuydu.

2. İslamiyet Öncesi Türk Kadınının İctimai ve Ekonomik Hayattaki Konumu ve Önemi

İslamiyeti henüz kabul etmemiş olan Türklerin içtimai hayatlarında kadının rolünü saptamak oldukça güçtür. Bu güçlüğü temel nedeni kaynakların çok dağınık olmasıdır. İslam öncesi Türkler hakkında en fazla ayrıntılı bilgiyi barındıran Çin kaynaklarında, Çinlilerin daha çok Türklerin içtimai hayatları yerine devleti idare eden sınıfla ilgilenmeleri de bu güçlüğü giderilememesinde bir diğer etkidir. (İzgi, 2020, s. 25). Çalışmanın ilk bölümünde İslami devir öncesinde Türk kadınının siyasi konumundan ve devlet idaresinde sahip olduğu haklardan bahsedildi. Bu bölümde anlatılacak olan Türk kadınının içtimai hayat içerisindeki konumunun belirlenmesinde seyyahların tuttuğu notlardan, kurgan ve yazıtlardan; bunların yanı sıra destanlardan, şiirlerden ve mitolojilerden istifade edildi.

Türk destanlarında kadınlar, başlıca kahramanların anneleri, eşleri veya sevgilileri olarak yer almaktaydı. Destanlarda kadınlar, cesur ve güçlü birer kahraman olarak adlandırılır, “sevgili eş” ve “ana” olarak yakınları tarafından değer verilir (Erkul, 2002, s. 95). İlk Türk destanı olarak bilinen *Yaratılış Destanı*'nda Tanrı'ya insanları ve dünyayı yaratması ilhamını veren “Ak-Ana” bir kadındır. Altay yöresi destanlarında kadınlar son derece aktif, içtimai hayat içerisinde yer alan ve güç sahibi kişiler şeklinde anlatılmaktaydı (Hüseyinzade Şimşek, 2016, s. 18). Eski Türklerde bir erkeğin kadını evlenebilmesi için mücadele vermesi gerekmekteydi. Türk boylarının bazılarında nişanlanmak için, erkeğin müstakbel gelini güreşte yenmesi şart koşulmaktaydı (Esin, 1991, s. 472). Dede Korkut Hikâyelerinde anlatılan “Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek'in nişan güreşi” (Ergin, 2003, s. 37-58) bu durumun göstergesidir. Destanlarda geçen kadın figürü hakkında araştırmalar yapan V. Barthold'un düşünceleri şu şekildedir: *Destanlarda kadınların içtimai mevkii yüksektir. Birden fazla evliliğe dair işaret yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır. Dirse Han evladı olmadığından dolayı karısına darılsa da ikinci kadınla evlenmek fikri hatırına gelmemiştir.* (İnan, 1968, s. 276). Destanlara bu şekilde yansıyan Türk kadınına, toplumda değer verilir ve saygı duyulurdu. Ziya Gökalp bu hususta “Türklerin demokrat ve feminist olduklarını öne sürmektedir.” (Bulut, 2013, s. 327). Gökalp, Şamanizm'in kadındaki kutsi kuvvete dayandığını da belirtmektedir (Gökalp, 1991, s. 228).

Eski Türk inanışlarına baktığımız zaman çeşitli kutsalların arasında kadınlar bulunmaktadır. Orhun Yazıtlarında da geçen *Umay*, Türk ve Moğol mitolojisinde bir bereket tanrıçası olup hamilelerin, doğmuş ve henüz doğmamış çocuklar ile hayvan yavrularının koruyucusudur. Kaşgarlı Mahmud'da *Umay kelimesini umay-kadın doğurduktan sonra çıkan son'dur*, şeklinde tanımlanmaktadır. (Radloff, 2008, s. 233) Tengricilik inancında Tengri'den sonra gelen en önemli Tanrısal varlıktır (İnan, 2012, s. 97). Altaylıların inanışında ise Umay'dan başka iki dişi tanrı vardır. Bu tanrılardan ilkinde *Ana Maygıl*, ikincisine ise *Akene* (Ak Ana) denilmektedir. Efsaneye göre erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini ve ilhamını Akene'den almıştı. Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; ona “ulus anası” da denilirdi (İnan, 1976, s. 27). Türkler, tanrılarla insanlar arasında iletişim kuran, aracılık yapan kişileri “kam” veya “şaman” olarak adlandırırlardı. Şamanların büyük kısmı erkek olsa da kadın şamanlar da vardı (İzgi, 2020, s. 75). Yakutlar ve Moğollar kadın şamanları “udagan” olarak adlandırdı (Kalaycı, 2021, s. 1043). Kadın şamanlar saç örgülerini taç gibi savurarak döne döne ayin yaparlardı. Bu görünüş, kadim İç Asya'da bayrak alemi olarak da kullanılan tunç maskelerde yer alırdı (Esin, 1991, s. 471). Altay şamanlığında ise kamlar “ak” ve “kara” şeklinde ikiye ayrılmış, sayıları erkeklerden daha az olan kara şamanların kadınlardan oluştuğu bilinmektedir (Güngör, 2002, s. 473).

Türk kadınının aile içerisindeki konumuna baktığımızda gerek sosyal

gerekse hukuki yönden çağdaş toplumdaki kadınlardan çok daha ileri bir seviyededir. Kadınlar hiçbir zaman erkeklerden ayrı, onlara nazaran daha az hakka sahip bir statüde yer almazdı. Bunun nedeni Türk toplumunun savaşçı bir yapıda olması gerçeğidir. Kadınlar, erkeklerin savaşa gidip ailelerinden uzak kaldığı dönemlerde ailenin bütün geçimini sağlamak durumundaydı ve aile yaşamının pek çok alanında yer almaktaydı (Kurtoglu, 2019, s. 20-21). Genel olarak ailenin dış işleri ile erkek, iç işleri ile kadın ilgilenirdi. Evin temizliği ve düzeni, hayvanlarla ilgili işler, erkeğin getirdiği para ile ailenin mal varlığının korunması gibi görevler kadının sorumluluğundaydı (Kurtoglu, 2019, s. 26). Kız çocuğun yetiştirilmesi görevi anneye, erkek çocuğun yetiştirilmesi babaya aitti (Erkul, 2002, s. 95). İslam öncesi Türklerle çağdaş olan topluluklar farklı derecelerde olsa da çocukları arasında cinsiyet ayrımcılığı yapmaktaydı. Türkler ise çocukları arasında farklı davranmazlardı. Sadece soyun devamını sağladığı için erkek evlada daha çok önem verirler, kız çocuklarını ise dışlamazlardı (Tellioglu, 2006, s. 213). Anne ve baba hem erkek hem de kız çocuğunu evlendirmekle yükümlüydü. Evlilik aşamasında olan kız çocuğuna mirastan pay verilir ve çeyiz malı üzerinde kocasının hiçbir hakkı yoktu (Tellioglu, 2006, s. 215). Evlilik kadının statüsü üzerine olumsuz bir etkiye neden olmazdı ve kadın evlilik öncesindeki soyunun adını kullanmaya devam edebilirdi (Cin, 1974, s. 280).

Eski Türklerde evlenme gelenekleri boy ve kabilelere göre farklılık göstermekteydi. Kaynaklara göre Türkler genel olarak kız kardeşleri ve kızları hariç her kadınla evlenebilirlerdi. Pederi aile yapısına sahip olmanın bir gereği olarak İslam öncesi Türklerde, ezgogami (dışarıdan evlenme) türünde evlilikler mevcuttu. Dede Korkut Hikâyelerinde de ezgogami türü evliliklerin örneklerini görmek mümkündür (Kurtoglu, 2021, s. 49-50). Çok eşlilik (poligami) konusunda ise farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre; Türklerde çok eşlilik bulunduğunu gösteren hiçbir etnografik araştırma bulunmamaktadır (Erkul, 2002, s. 92). Ancak Türklerde levirat geleneğinin bulunması bu görüşü çürüten önemli bir delildir. Bir diğer görüşe göre de çok eşlilik mevcuttur, hatta çok yaygındır (Erkul, 2002, s. 93). Genel olarak bakıldığında yönetici sınıfında birden fazla kadınla evlenme âdeti olsa da toplumun diğer erkeklerinin çoğunlukla tek kadınla evlendiği görülmektedir (Taşağıl, 2015, s. 82). Birden fazla kadınla evlenme durumunda ise kadınlardan biri baş kadın sayılırdı. Evlenme tarihi eski olan veya babasının soyu asil olan kadın evde baş kadın olur ve diğer kadınlar ona hürmet gösterirlerdi (Cin, 1974, s. 273). Türk tarihinde birçok Türk hükümdarın Çinli prenseslerle evlenmesi meşhurdur. Aynı şekilde Türk hatunları da Çinli imparator ve yöneticilerle evlenmekteydiler. Türk hatunlarının hayatları incelendiğinde, dönemin kültürel ve siyasal yaşam hakkında bilgi edinilmesinin dışında Çin sarayının da Türk kültürüyle tanışmasına yol açmaktaydı (Baykuzu, 2011, s. 357).

Türklerde aile birliğini sonlandıran nedenlerden biri ölümdü. Bu durumda levirat ve sororat uygulamaları karşımıza çıkar. Levirat; kocası ölen bir kadının, üvey çocuklarından, kocasının erkek kardeşlerinden veya kocasının yeğenlerinden biriyle yeni bir evlilik yapma durumunda kalmasıdır (Kurtoglu, 2021, s. 85). Günümüzde de sürdürülen bu gelenek esasında eşi ölen kadını ve var ise çocuklarını korumayı amaç edinir. Levirat uygulaması ile ailenin bütünlüğü ve aile üyelerinin birlikteliği korunmaya çalışılır (Taşağıl, 2015, s. 185). Sororat ise karısı ölen erkeğin, baldızı ile evlenmesidir. Sororat uygulamasının temelinde annelerini kaybeden çocuklara en iyi bakabilecek kişinin teyzesi olabileceği düşüncesi yatmaktadır. Böylelikle evlilik yoluyla akrabalık tesis etmiş olan ailelerin ilişkisinin devamı da sağlanır (Bağlı & Sever, 2005, s. 10). Aile birliğini sonlandıran bir diğer sebep boşanma durumudur. Türk toplumunda erkeğin de kadının da boşanma hakkı vardı. Kaynaklarda bu hakkın mevcut olmasına rağmen boşanma durumunun, toplumda hoş karşılanmadığını hatta eşini boşamanın bir erkek için ayıp sayıldığını ve bu nedenle boşanmaların toplumda oldukça nadir görüldüğü belirtilmektedir (Kurtoglu, 2021, s. 99). Türk kültür ve töresinden etkilenilerek hazırlanan Cengiz Yasası'na göre boşanmanın erkek aleyhine ölüm cezası ile karşılandığı göz önüne alınacak olursa kadının toplum içerisinde itibarlı bir konuma getirildiği anlaşılmaktadır (Erkul, 2002, s. 92). Bunların haricinde keçe ve yün kumaş dokuması, halı dokuması, el örgüsü gibi işlerle uğraşırlardı

(Gökalp, 1991, s. 293). Türkler yiyeceklerini ve giyeceklerini sahip oldukları hayvan sürülerinden elde ederlerdi. Hayvan derisinden elbiseler, kürkler yaparlardı (Gökalp, 1991, s. 294).

Kurganlarda çıkan elbiselere, kaya resimlerine ve heykellere bakıldığında Türklerin kıyafeti bugünkü kıyafete çok yakındı. Kadınların ve erkeklerin kıyafetleri birbirinden pek ayrılmıyordu. (Koca, 2002, s. 38). Yaşamını at üstünde geçiren Türkler rahat hareket edebilmek için pantolon giyiyordu. Pantolonun üzerine de uzun bir kaftan giyerlerdi (Ögel, 1985, s. 101). Kadınlar da erkeklerin kıyafetleri ile benzerlik gösteren şalvar, cepken ve üstlük giyer, başlarına ise çeşitli süslü başlıklar takarlardı (Turan Ş. , 2014, s. 239). Estetik anlayışı ve kabiliyeti yüksek olan Türk kadını gerdanlık (göğüsük), kolye, bilezik (bilezük), yüzük (üzük), küpe gibi farklı takı eşyalarına günlük hayatlarında sıklıkla yer verirdi. (Ögel, 1985, s. 253-272).

Sonuç

Bozkırda konargöçer bir şekilde yaşamlarını sürdüren Türklerin hayatları doğa şartlarının etrafında şekillenmekteydi. “Töre” olarak adlandırılan ve Türklerin hayatlarını düzenleyen kurallar göz önünde bulundurulduğunda, Türk toplumunda kadının rolleri ve davranışlarının şekillendiği görülmektedir. Bu sebeple, İslamiyet öncesi Türklerde kadını incelediğimizde karşımıza erkeğinin yanında eşit haklara sahip, toplum içerisinde değer gören, söz sahibi bir model çıkmaktadır. Siyasi hayat içerisinde, “Hakan” motifinin yanında kendisine yer bulan “Hatun” erkeğinin yanında geniş yetkilere sahipti. Elçi kabulünde bulunması, alınan kararlarda fikrinin danışılması, kurultay toplantılarında yer alması hatunun devlet yönetimi içerisindeki yerini ortaya koymaktadır. Hakan ve oğulları ülkede bulunmadığı sırada yönetimin “Terken” unvanı ile “Hatun” tarafından yürütülmesi, kadınların devlet yönetimindeki kabiliyetine güvenildiğini göstermektedir. İslamiyet öncesi Türk siyasi tarihi içerisinde kadının yerini yalnızca devlet yönetimi, elçi kabulü, diplomat rolü ile açıklamak yetersiz kalmaktadır. Kadınlar aynı zamanda savaşlarda erkeklerinin yanında at binip, kılıç kuşanan iyi savaşçılardı. Heredotos’un eserinde yer verdiği “Amazonlar” olarak isimlendirilen İskit kadınları, savaşçı Türk kadın modelinin önemli örneklerini oluşturmaktadır. Türk kadınının “Hatun” olarak “Hakan” ile birlikte devlet yönetiminde üstlendiği rolün yanı sıra, ilk Türk kadın hükümdar olan Tomris Hatun, Türk devlet yönetiminde öne çıkarak, İslamiyet öncesi Türklerde kadınların yeri geldiğinde hükümdar olabilecek güce sahip olduğunu göstermesi açısından önem teşkil etmekteydi.

İslamiyet öncesi Türklerde, kadın her alanda kendisine değerli bir yer bulmaktaydı. Seyyahların notları ve yazıtların yanı sıra manzum eserler olan destanlar, şiirler ve mitolojik anlatılar, İslamiyet öncesi Türklerin içtimaî hayatları içerisinde kadının rolünü ortaya koyan kaynaklardır. Destanlarda toplum içerisinde kendisine “sevgili-eş” ve “ana” rolü ile kıymetli bir yer edinmiş Türk kadını, cesur ve güçlü kahraman olarak nitelendirilirdi. İslamiyet öncesi Türk inanisinde hamilelerin, yeni doğmuş bebeklerin ve yavru hayvanların koruyucusu olan Umay, ulusun koruyucu ruhu olan “Ana Maygıl” ve tanrı “Akene” dişilik atfedilen kutsallar arasındadır. Türk ailesi içerisinde kadının anneliğine ve eşi savaşa gittiğinde üstlendiği sorumluluklar karşısında gösterdiği iradeye bakıldığında, Türk kadınının güçlü bir karakter sahibi olduğu görülmektedir. İslamiyet öncesi Türklerde evin işlerinin yanında hayvanların bakımı ile ilgilenen kadınlar, hayvanlardan elde ettikleri süt ile yoğurt, peynir, kurut ve yağ üretir, derilerinden elbise, kürk yapar, koyunların yünlerinden keçe, rengârenk halılar dokur ve kumaş üretirdi. Erkeğin eve getirdiği kazancın idaresi kadınların elindeydi. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında kadınlar evlenecekleri erkeği seçme hakkına sahipti. Yapılan yarışma ve müsabakalarda babası tarafından bir erkekle mücadele edebilecek derecede iyi yetiştirilen Türk kızları, evlenmek istediği erkeğe karşı yenik düşerek kararını bildirirdi. Kadınlar evlendikten sonra mensubu olduğu eski soyunun adını kullanmayı sürdürebilirdi. Evlilikler ölüm ya da boşanma ile son bulurdu. İslamiyet öncesi Türklerde kadının ve erkeğin boşanma hakkı vardı. Ancak toplum tarafından hoş karşılanmadığı için oldukça azdı.

İslamiyet öncesi Türk tarihinde kadının siyasi, içtimai ve ekonomik hayattaki yeri göz önüne alındığında, İslamiyetin kabulünün ardından

Araplarla artan ilişkiler sonucunda ve yerleşik hayata geçişle birlikte Türk kadınının hükümdar ile olan eşit hakları, saygınlığı yerini siyasi hayatta aktif olmayan bir hale bırakmıştı. Orduda kılıç kuşanan, at binen savaşçı Türk kadınlarını evlerinde temizlik yapan, çocuk yetiştiren ve cinsiyet olarak değersizleşen, eğitim olanakları kısıtlanan bir kadın modeline dönüştürdü. Bu durum İslamiyet öncesi Türk destanlarında “güçlü bir kahraman” olarak nitelendirilen Türk kadınının, hak ve etkinliğini kaybetmesine yol açtı. Cumhuriyet’in ilan edilmesinden sonra Türk kadınına önem verilmesini her fırsatta dile getiren Mustafa Kemal Atatürk, kadınların toplumsal, siyasi ve ekonomik alanda haklar elde edebilmesi için yoğun bir çaba harcadı. Bu çaba sonucunda, Türk kadını dönemin Batılı devletlerinde dahi olmayan hak ve özgürlükler kazandı.

Kaynakça

ACAR, H. (2019). “Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın”, İnsan ve İnsan Dergisi, 6(21), ss.395-411.

AHMETBEYOĞLU, A. (2001). Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BAĞLI, M. & SEVER, A. (2005), “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, Aile ve Toplum, 2(9), ss.9-21.

BATÛTA, İ. (2010). İbn Batûta Seyahatnamesi, A. Sait Aykut (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BAYKARA, T. (2001). Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

BAYKUZU, T. D. (2011). “Çin Saraylarındaki Türk İmparatoriçeler”, Ed. Altan Çetin, Ortaçağda Kadın. Ankara: Lotus Yayınevi.

BERK, F. M. (2022). “Greklerin Ötekisi: İskitler”, Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 0(54), ss.23-43.

BULUT, S. (2013). “Türkçülerin Penceresinden Osmanlı’da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı”, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(10), ss.313-336.

CİN, H. (1974). İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları

ÇOLAK, F. (2016). “Typology of Woman Leaders Among Turks and Gülnar Hatun Legend”, The Journal of International Civilization Studies, 1(1), ss.58-69.

DURMUŞ, İ. (2012). İskitler, Ankara: Akçağ Yayınları.

EKREM, N. (2012). “Cang Ch’ien’in Seyahat Raporuna Göre Hun Döneminde Orta Asya’nın Sosyal ve İktisadî Durumu”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 9(2), ss.7-52.

ERGİN, M. (2003). Dede Korkut Kitabı, Murat Emre Şahin-Hasan Kadıköylü (Haz), İstanbul: HİSAR Kültür Gönüllüleri,

ERGİN, M. (2009). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
ERKUL, A. (2002), “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, Türkler Ansiklopedisi, 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.58-66.

ESİN, E. (1991). “Katun”, Erdem, 7(20), ss.471-482.

GÖKALP, Z. (1992). Türk Ahlakı. Yalçın Toker (Haz), İstanbul: Toker Yayınları

GÖKALP, Z. (2019). Türkçülüğün Esasları, Gökhan Tunç (Haz), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

GÖKALP, Z. (1991). Türk Uygarlığı Tarihi, Yusuf Çotuksöken (Haz.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

GÖMEÇ, S. Y. (1996). “Kagan ve Katun”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 18(29), ss.81-90.

GÖMEÇ, S. Y. (1995). “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 17(28), ss.71-84.

GÖMEÇ, S. Y. (2007). Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜLTEPE, N. (2017). Türk Kadın Tarihine Giriş, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GÜNAL, Z. (2006). İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

GÜNGÖR, H. (2002), “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Türkler Ansiklopedisi, 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.261-282.

HACİP, Y. H. (1994). Kutadgu Bilig, Reşit Rahmet-i Arat (Çev.), Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

HÜSEYİNZADE Ş, A. (2016). “Türk Destanlarında Kadın İmgesi”, Türk Dünyasında Kadın Algısı (bu künye kitap bölümü için atılacak. Kitabın editörleri: Ed. Şayan ULUSAN, Shurubu KAYHAN) Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayınları. ss.15-22

İNAN, A. (1968). Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Tür Tarih Kurumu Basımevi.

İNAN, A. (1976). Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İNAN, A. (2012). “Umay İlahesi Hakkında”, Çev. M. Kemaloğlu, Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi (6), ss.97-101.

İZGİ, Ö. (2020). Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (1987). Türk Bozkır Kültürü, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlar

KAFESOĞLU, İ. (2018). Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KALAYCI, E. (2021). “Eski Türklerde Toplumsal ve Siyasal Açısından Şaman'ın Rolü”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(3), ss.1038-1053.

KOCA, S. (2002). “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, Türkler Ansiklopedisi, 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.15-37.

KURTOĞLU, Y. (2021). Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ONAY, İ. (2012). “Eski Türk Toplumunda Aile Düzeni ve Bunun Dini, Siyasi Hayata Yansımaları”, The Journal of Academic Social Science Studies, 5(6), ss.347-357.

ÖGEL, B. (1971). Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

ÖGEL, B. (1985). Türk Kültür Tarihine Giriş, 5, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ÖZDENER, K. S. (1988). “İslâm Öncesi Türklerde Kadının İhtimai Yeri”, Istanbul Journal of Sociological Studies, 0(22), ss.225-235.

PEKER, R. (2017). “Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu”, Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(2), ss.157-164.

RADLOFF, W. (2008). Türklük ve Şamanlık, Ed. Ö. Uğurlu-Çev. A. Temir, İstanbul: Örgün Yayınevi.

RÁSONYI, L. (2002). “Tarihte Türklük”, Türkler Ansiklopedisi, 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.350-377.

ŞEŞEN, R. (2018). İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

TAŞAĞIL, A. (2015). Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TELLİOĞLU, İ. (2006). “İslâm Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0(55), ss.209-224.

TEZCAN, M. (2002). “I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve “Beş Tuzak” (Çinlilerin Hunları Yıkma için Uyguladıkları Temel Stratejiler)”, Türkler Ansiklopedisi, 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.729-742

TURAN, O. (2018). Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TURAN, Ş. (2014). Türk Kültür Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi. YILMAZ, A. (2004). “Türk Kültüründe Kadın”, Milli Folklor, 16(61), ss.111-123.

YUVALI, A., & DEMİRCİ, H. (2021). Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın, İstanbul: Selenge Yayınları

Асман алында...

TARİHSEL KIPÇAK TÜRKÇESİ, KUMAN –KIPÇAKLARDA DİL VE KIPÇAK ATASÖZLERİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK İNCELEME DENEMESİ

Bilge Sirac ARTUĞ

Dil, hem toplumsal hem de ferdi bilinçtir. Ne dili bilinçten ne de bilinci dilden ayırmak mümkün değildir. Dilin taşıdığı bu bilinci sözlü anlatım unsuru olan destanlarda, ağıtlarda, dualarda veya beddualarda görmek mümkündür. Günlük hayatımızda sıkça kullandığımız atasözleri ve deyimler de kültürü, toplumsal bilinci geçmişten günümüze taşımaktadır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "Her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki Türk lisanı, Türk vatanının bir cüzü değil, bizzat kendisidir. Onsuz Türk milleti mevcut bile addolunamaz. Onun istiklali bizim istiklalizdir." sözlerinden yola çıkarak Türkçenin geçmişten neler getirdiğini ve geleceğe neler bırakacağını, Türk diline zenginlik katan ve kültür aktarımında önemli rol oynayan atasözlerinin kökeninde neler yattığı, tarihi süreçte Türk dili konuşurlarının algılayış ve aktarış biçimleri üzerinde bir çalışma yapmaya karar verdik. Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada Kuman – Kıpçak atasözlerinin taşıdığı kültürel mirası takip etmeye çalıştık. Araştırmamızı yaparken güncel verilerin takip edilmesinin yanı sıra tarihi kaynaklardan da yararlanılmıştır. Araştırmanın temelini oluşturan Kıpçak Türkçesinin diğer Türk lehçeleri içindeki yeri ve temel ses özellikleri verildikten sonra sosyo - lengüistik çalışmalar ışığında daha önceden belirlenen Kuman - Kıpçak atasözlerinin incelemeleri aktarılmıştır.

KIPÇAK TÜRKÇESİ ve DİĞER TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ

Kıpçakların tarihi seyrine baktığımız zaman Oğuzlarla iç içe olduklarını görmekteyiz. Bu durum doğal olarak dillerine de yansımıştır. Büyük Türk dil bilimcisi Kasgarlı Mahmud, Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğü kabul edilen divanında Kıpçak ve Oğuz dillerini beraber anmıştır (Karamanlıoğlu 1994). Buradan yola çıkarak lehçeler arasında kesin bir farklılık görülmediğini söyleyebiliriz. Türk dillerinin tasnifi meselesinde Türkologların farklı görüşleri mevcuttur. Bunlardan birkaç tanesine değinerek Kıpçak Türkçesinin, Türk dilleri içindeki yerini göstereceğiz:

1. Radloff, "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde Türk lehçelerini dört grupta incelemiştir:

1.1. Doğu Diyalektleri: Asıl Altay diyalektleri, Baraba diyalektleri, Kuzey Altay diyalektleri, Abakan diyalektleri

1.2. Batı Diyalektleri: Kırgız diyalektleri, İrtiş diyalektleri, Başkurt diyalektleri, Volga ya da Kuzey Rusya diyalektleri

1.3. Orta Asya Diyalektleri: Tarançi, Hami, Aksu, Kâşgar; Çağatay diyalektleri 1.4. Güney Diyalektleri: Türkmen, Azerbaycan, Kafkasya diyalektleri, Anadolu diyalektleri, Kırım diyalektleri (Karain), Osmanlı diyalektleri (Tekin 1989: s. 143)

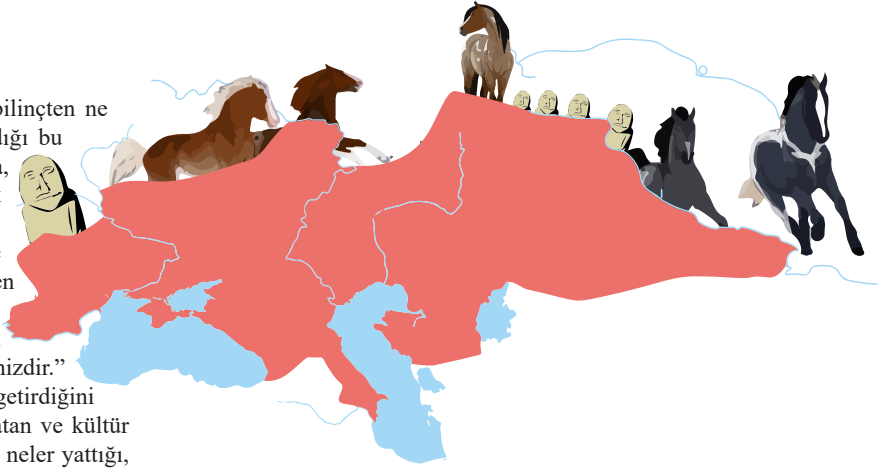
2. Ramstedt, Türk lehçelerini 6 grupta incelemiştir. Tasnif yaparken tek heceli sözlerin sonundaki *ag* ses grubunun durumunu, Eski Türkçedeki /d/ senin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesini ve söz başındaki /t/ sesinin durumunu takip etmiştir:

2.1. Çuvaş Dili: (tağ>tu "dağ")

2.2. Yakut Dili: (tağ > tia "orman")

2.3. Kuzey Grubu: d- alt grubu (tağ> tağ): Uranhay, Soyot, Karagas; z- alt grubu: Koybal, Şor, Çolım; y- alt grubu (tağ>tö ya da tü): Baraba, Altay;

2.4. Doğu Grubu: (d > y, tağ >tağ): Saat (Buhara, Hive); Doğu Türkistan

2.5. Batı Grubu (tağ>taw, d >y): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri, Başkurt

2.6. Güney Grubu (tağ >dağ, dâ, d >y): Türkmen, Türk ya da Osmanlı (Tekin 1898: s. 145 – 146)

3. Bugün kullandığımız tasniflerin çoğunun temelini Samoyloviç'in yapmış olduğu sınıflandırma oluşturmaktadır. Tıpkı Ramstedt gibi o da sınıflandırmasını fonetik gruplar esasında oluşturmuştur:

3.1. r- grubu (Bulgar): Bu gruba eski Bulgar dili bugünkü Çuvaşça girer.

3.2. d- grubu (Uygur, Kuzey Doğu):

3.2.1.d- alt grubu: Eski dillerden Orhon Türkçesi ve Uygurca, bugünkü dillerden Karagas ve Salar diyalektleri.

3.2.2.t- alt grubu: Yakutça

3.2.3.z- alt grubu: San Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik.

3.3. taw- grubu (Kıpçak, Kuzey-Batı): Kıpçakça, Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, tç Rusya diyalektleri, Mişer, Başkurt, Kırım (güney kıyılan dışında), Karaim, Nogay, Kazak

3.4. tağhk- grubu (Çağatay, Güney-Doğu): Çağatayca, Doğu Türkistan diyalektleri San Uygur ve Salar diyalektleri Özbekçe

3.5. tağl- grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta): Tomsk, Hive Özbekçesi ile Sart Özbekçesi

3.6. ol- grubu (Türkmen, Güney-Batı): Hive Cumhuriyeti halkı, Buhara Cumhuriyeti halkı, Afganistan Türkistanı diyalektleri, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran, Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Anadolu, Kuzey Suriye, İstanbul, Balkan Yarımadası, Besarabya, Kırım,Türkmen (Tekin 1989: s. 147 – 148).

Samoyloviç, Kıpçak Türkçesini taw grubu içince incelemiştir. Samoyloviç, Türkçenin bu lehçesinde z'leşme, d > y ses değişimi, tek heceli kelimelerin sonundaki -ag > aw ses değişimi, bol- grubu, çok heceli kelimelerin sonundaki -ig > -i ses düşmesi ve -gan devamlılık bildiren ekin varlığını tespit etmiştir (Tekin 1989: s. 148).

Codex Cumanicus ve Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Diğer Eserler

Siyasi bütünlük içerisinde bir devlet kuramayan Kıpçaklar devletleşmemelerine rağmen çok geniş bir coğrafyaya yayılıp hâkimiyet kurmuşlardır. 1338 yılında Deşt-i Kıpçak'a ziyarette

bulunan Rahip Pasvalde Victoria, Kıpçakların dilinin bütün Orta Asya'da anlaşılan bir dil olduğundan bahsetmiştir. Bu bilgiden yola çıkarak Kıpçak Türkçesi için dönemin lingua francası demek mümkündür. Ancak koyu göçebe hayat tarzından vazgeçmeyen Kıpçaklar kendi dillerinde yazılı bir eser bırakamamışlardır. Gerek dilleri gerekse Kıpçaklara ait olan diğer bilgileri komşularının yazdıkları eserlerden almaktayız. Kıpçak Türkçesine dair en önemli verileri İtalyan ve Alman rahiplerin yazdığı Codex Cumanicus adlı eserden edinmekteyiz. Eserin kim tarafından hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir ancak Samoyloviç eserin 1294 yılında yazılmış olabileceğini söylemiştir (Karamanlioğlu 1994). Eserin içinde Kıpçak Türkçesi ile yazılmış İncil parçaları, atasözleri, bilmeceler, sözlük bulunmaktadır. Eser aynı zamanda Kıpçakların yaşam şekilleri hakkında da bize ipucu vermektedir.

Codex Cumanicus'un bazı parçaları ilk olarak Klaproth tarafından 1828 yılında yayımlanmıştır. 1880 yılında Kont Geza Kuun tamamını açıklamalı bir şekilde yayımlanmıştır. Bir sonraki detaylı çalışma Gronbech tarafından 1936 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır (Karamanlioğlu 1994).

Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olan diğer eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Baytaratü'l-Vazih: Arapçadan tercüme edilen atçılık üzerine yazılmış bir kitaptır, Memlûk Hükümdarı Mahdum Tolu tercümesi yapılmıştır (Tokay 2019: s. 29).

2. Bülgatü'l-Müştak fi'l-Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak: Yazıldığı tarih tam olarak bilinmeyen Arapça – Türkçe sözlük. Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah etTürkî tarafından yazılmıştır. Eserde isimler ve fiiller için ayrı bölümler vardır. Eserin ilmi açıdan ilk incelemesini 1938 yılında Ananiasz Zajaczkovski yapmıştır (Ercilasun 2004: s.392).

3. Kitâbü'l-Hayl: Farsçadan tercüme edilmiştir. At terbiyesi, hastalıklarının tedavisi, binicilik üzerine yazılmıştır (Ercilasun 2004: s. 399).

4. El-Kavâninü'l-Külliyeli-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye: Memlûk – Kıpçak sahasında yazılmış olan Türkçe gramer kitabıdır, sözlük bölümü yoktur. Kimin yazdığı belli olmayan bu eserde 15. yüzyılda Kıpçakların kendi dillerini Türkçe kabul ettiklerine dair bir ibare bulunmaktadır. Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde saklanmaktadır (Ercilasun 2004: s. 393)

5. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye: Yazarı ve yazıldığı tarih belli değildir. Eserin adı "Türk Dilinin Parlayan İncisi" anlamına gelmektedir. Türkçe kadın – erkek adları, sayılar ve konuşma kılavuzundan oluşmaktadır (Ercilasun 2004: s. 394)

6. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin: 1387'de yazılmış olan bir fıkıh kitabıdır (Ercilasun 2004: s. 395).

7. Gülistan Tercümesi: Adından da anlaşılacağı üzere tercüme eserdir. 1391 tarihinde Kıpçak Türkçesine tercümesi tamamlanmıştır. Fuat Köprülü, tercümede kullanılan dilin sadeliğine dikkat çekmiştir (Ercilasun 2004: s. 396).

8. Münyetü'l-Guzât: Tercüme edildiği tarih ve tercümanı belli olmayan eserlerinden biridir. Binicilik üzerine yazılmıştır (Ercilasun 2004: s. 399).

9. Kitâb fi-İlmi'n-Nüşşâb: Arapça eserlerden derlenerek Türkçe tercümesi yapılmış olan bir okçuluk kitabıdır. Ok atmanın incelikleri hakkında bilgi veren eserin müellifi belli değildir (Ercilasun 2004: s. 400).

10. Kitâb fi-l-fıkıh: Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan satır arası tercüme eserdir. Yazarı ve yazıldığı tarih belli değildir (Ercilasun 2004: s. 400).

11. Kitâb fi'l-Fıkıh bi-Lisâni't-Türkî: Derleme bir fetva kitabıdır.

Tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesinde saklanmaktadır. Sultan Tatar'ın hazinesinde bulunmasından yola çıkarak eserin 1241'den önce yazılmış olabileceğini söylememiz mümkündür (Ercilasun 2004: s. 400).

12. Kitâb Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî: Eckmann'ın aktardığına göre Kansu Gavri'nin kütüphanesi için Memlûk – Kıpçak Türklerinden Esenbay bin Sudun tarafından getirtilmiş satır arası tercümesi yapılan fıkıh kitabıdır (Ercilasun 2004: s. 401).

13. Mukaddimetü'l-Gaznevîfi'l-İbâdât: Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan satır arası tercümesi olan fıkıh kitabıdır.

Kuman – Kıpçak Atasözleri

1. *Aç it et tapar tiş urur, bu Sâlih nâkası mı yâhûd deccâl eşeki sormas*

"Aç köpek et bulduğunda yemeğe başlar, bu Salih peygamberin devesi mi yahut deccalın eşeği mi? diye sormaz." (Tokay 2019: s.57)

Kıpçakların karşılaştıkları toplumlar da benimsenen dinlerin Kıpçak toplumu üzerindeki etkilerini bu atasözünde net bir şekilde görmek mümkündür. Ancak sadece birkaç atasözünden yola çıkarak Kıpçak halkının semavi dinlere iman ettiğini söylemek pek de doğru olmayacaktır. Zira kara göçebe diyebileceğimiz bir yaşam şeklini benimseyen halk bu yaşam şeklinin beraberinde getirdiği geleneklere sıkı sıkıya bağlanmıştır. Semavi dinlerin ibadethane inşa etme, kutsal topraklar gibi anlayışları daha çok yerleşik toplumlar da uygulanabilir ve sürdürülebilmektedir. Bu atasözünden yola çıkarak açlığın, aç kalmanın, hatta dönemin iklim koşullarına göre kuraklığın, kıtlığın toplum üzerinde nasıl derin bir etki bıraktığını görebiliriz. Ekonomik kalkınmayı soğuk iklim koşullarına, göç şartlarına dayanıklı at ve koyun üzerinden sağlayan Kıpçakların beslenmelerinin de yine et ağırlıklı olduğunu, buğday ekmediğini bilmediklerini, buğdaygillerden dahi ile beslendiklerini 12. yüzyılda bölgeye keşif ve misyonerlik için gelen gezginlerden öğrenmekteyiz.

2. *'Adl kılğan kâfir birle mülk bâkî kalur; zulm kılğan mü'min birle mülk kalmas*

"Adaleti sağlayan kâfir ile mülk baki kalır, zulmeden mümin ile mülk baki kalmaz." (Tokay 2019: s. 58)

Bu örnekte dini temaslar ile yapılan kelime alışverişini görmekteyiz. Kıpçakların bağlı olduğunu bilen Şamanizm dininde insanlar inançlı, kâfir, mümin diye ayrılmamaktadır. Bununla birlikte özellikle Memlûk Kıpçaklarında İslamiyet benimsenmiş olsa dahi devletin (mülkün) inanç ile değil adalet ile kalkınacağı inancı topluma dolayısıyla da dile yerleşmiştir.

3. *Âkil câhil şöhetinde nefret içinde turur dağı câhil 'âkil şöhetinde vahşet içinde (turur)*

"Akıllı (insan) cahillerin sohbetinde nefret içinde, cahiller ise akıllı kişilerin sohbetinde vahşet içinde kalırlar." (Tokay 2019: s. 59)

Aklın önemine dair Türk tarihi, Türk dili tarihi boyunca çeşitli sözler söylenmiş, en eski yazılı belgelerimizden günümüze kadar birçok belgede gerek halka gerekse kağanlara akıl üzerinden öğütler verilmiştir. Eski Türkçe Döneminde Orhun Kitabelerinde "ög" kelimesi hem anne hem de akıl anlamında kullanılmıştır.¹ Semantik açıdan ince detaylara

1 KT K9: "Ögsüz akın binip tokuz eren sançı ordog bermedi ögüm katun ulayü öglerim ek<e>lerim 1 kelünglerim kunçuyarım bunca yeme tirigi küng boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz (Öksüz ak atına binip dokuz eri mızrakladı. Karargâhi vermedi. Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim prenseslerim, bunların dirisi cariyeye olacak idi, ölüsü de orada burada kala kalacaktınız)" (Aydın 2017: s. 67) cümlesinde "ög" kelimesinin her iki türlü kullanımını da görmek mümkündür. Bununla beraber Gerard Clauson An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish sözlüğünde ögsüz kelimesinin karşılığını hem akılsız hem de annesiz olarak vermekle birlikte yazıtlarda, metinlerde anlam açısından kesin bir ayrımın belirginliği olmadığını söylemektedir.

sahip olan Türkçenin, tarihsel Kıpçak lehçesinde kullanılan bu atasözünde akıllı insan ile cahil insanın denk olmadığını, girilen muhabbetten akıllı insanın içinde barındırdığı sevginin nefrete, öfkeye dönüşeceğini; cahil kişinin ise korku içinde kalacağını anlatmaktadır.

4. Bir ayağa bulut beyüklüğü birlen küneşni körünmes eter

“Güneş ne kadar büyük olursa olsun, avuç içi kadar bir bulut onu görünmez hale getirir.” (Tokay 2019: s.65)

Büyükülüğün övülecek bir şey olmadığını, üstünlüğü fiziki büyüklükte aramamak gerektiğini anlatan bir atasözüdür. Karadeniz’in kuzey bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar ilişkisi içinde oldukları Rus ve Bizans devletleri aracılığıyla Ortodoks Hristiyanlık inancına; Karadeniz kıyılarında yaşayan Kıpçaklar ise burada kolonileşen İtalyanlar aracılığıyla Katolik inancına maruz kalmıştır. İslam devletlerinde siyasi, ekonomik üstünlük kuran Kıpçaklar da zamanla İslam dinini benimsemeye başlamıştır. Yaşam şartlarına ve sosyal duruma bakıldığı zaman fiziki gücün, gösterişin, büyüklüğün önem arz ettiği koşullarda tanınan, kabul edilen yeni dinlerin felsefesi halkın yaşamına da sirayet etmiş ve atasözlerine de yansımıştır.

5. Dostka ol kadar yări kılğıl kim düşmen bolsa saña zafer tapmağay

“Dostuna, sana düşman olduğunda, galip gelemeyeceği kadar yardım et!” (Tokay2019: s. 70)

İnsan ilişkilerinin iyi gözlemlenmesi sonucu ortaya çıkan bir atasözüdür. Bugün dost edindiğimiz kişilerin yarın bize düşman olabileceğini ve böyle bir durumda dostluk sırasında bizden edindiği bilgileri bize karşı kullanabileceği anlatılmıştır. Bozkır yaşamı, göçebe – yarı göçebe hayat şekli insan ilişkilerinin çok çeşitli olmasına dayanmaktadır. Kimi durumlarda aile içinde bile “düşmanlık” yaşanabilmektedir.

6. Fakîr er şabrı ganîlerinîñ 'ağasından artuğdur

“Fakir insanların sabrı, zenginlerin ihsanlarından daha fazladır.” (Tokay 2019: s. 73)

Bu atasözünde aslında sosyolojik bir tespitte bulunulmuştur. Halkın - zengin fakir kesimleri ayrılmış ve bu sınıfların sabrı, iyilik etme arzuları karşılaştırılmıştır. Geleneksel Türk toplumuna baktığımız zaman, özellikle de bozkır kültürünün hâkim olduğu coğrafyada zengin fakir gibi sınıf ayrımlarının bulunmadığını görmekteyiz. Ancak yaşanan coğrafyanın değişmesi, farklı dinlerin, dillerin, kültürlerin Türk toplumuna sirayet etmesi ile halkta sınıflaşma başlamıştır. Bunu da tarihin en önemli izlencesi olan dil üzerinden takip etmek mümkündür.

7. Her kim ulularğa söker, tili bilen öz kanın töker

“Her kim ulu atalarına söverse, kendi dili ile kendi kanını dökmüş olur.” (Tokay 2019:s. 76)

Türk kültüründe, Türk Şamanizminde atalar, ata ruhları her zaman önemli bir yer tutmuştur. Farklı coğrafyalara göç eden, farklı farklı dinleri benimseyen Türkler atalarına verdikleri değeri, içine girdikleri yeni gelenek çerçevesinde de yaşatmaya devam etmişlerdir. Şecere tutma, kuşak sayma gibi soya dayalı yazmalarda kimi zaman siyasi amaç güdülse de yine atalara olan saygı, aileye bağlılık söz konusudur. Verdiğimiz bu örnekteki atasözü atalara yapılan, yapılacak olan saygısızlığın, hakaretin kişinin kendi kanını dökmekle eş değer olduğundan bahsetmiştir. Semantik açıdan incelendiği zaman yine soyut anlatımın Türk dilindeki gücünü, derinliğini görmek mümkün olacaktır. Zira “tili bilen öz kanın töker” ifadesi hiç şüphesiz son derece ince işlenmiş, asırlardır süre gelen bir dil geleneğinin ürünüdür.

8. Hiç tişidin êrlık këlmez

“Hiç bir kadının elinden erkeklerin yaptığı işler gelmez.” (Tokay 2019: s. 76)

Türk kültüründe kadının her zaman önemli bir rolü olmuştur. Hun imparatoru Mo –Tu’nun Pe-Teng yaylasında Çin imparatoru Kao-yu 7 gün boyunca kuşatma altında tutmuş, içeriden ve dışarıdan gelecek olan her türlü yardıma engel olmuştur. Kuşatmadan kurtulmak isteyen Kao, Mo – Tu’nun hatunu Yen-Shih’e çok değerli hediyelerle bir mektup göndermiştir. Mektubu alan Yen-Shih, Mo – Tu’ya türlü öğütler vererek kuşatmayı kaldırmasını söylemiş Mo – Tu da, hatunun isteğini yerine getirmiştir. Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiler ışığında hatunların devlet yönetiminde önemli rol oynadığını, savaşlara katıldığını söyleyebiliriz (Ögel 2019: s. 285 – 288). Bunun gibi çoğaltabileceğimiz yüzlerce örnekte kadının yerini görmek mümkündür. Tespit ettiğimiz bu atasözünde ise toplumdaki sosyal yapının değişimini görmekteyiz. Karadeniz’in kuzey bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar ve Memlük Kıpçak Devletinin fertleri komşuları olan İtalyanlar, Bizanslar, Ruslar ve Müslüman devletlerdeki kadın ve kadınların konumundan etkilenmiş, cinsiyet rollerindeki bu etkileşim atasözlerine yansımıştır. Buna benzer örnekleri Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig eserinde de görmek mümkündür.

9. Karınçalar ittifâk êtip yürise arslan terisin soyar

“Karıncalar birleşip birlikte hareket ettiği zaman, aslanın derisini soyarlar.” (Tokay2019: s. 76)

9.1. Nêçe kim fîl heybetli bolursa, süvri çibinler şâh fîlin töger

“Fil ne kadar heybetli olursa olsun, sivrisinekler (birleşince) fillerin şahını (bile) döverler/mağlup ederler.” (Tokay 2019: s. 87)

Bozkırda birlik kurmak, topluca hareket etmek hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Aile kurmaktan göç etmeye kadar sosyal faaliyetlerin tamamı bir bütünlük içinde yapıldı. Bozkır şartları tek başına ya da küçük gruplar halinde yaşamaya pek elverişli değildi. Görev dağılımı, iş birliği, savaşlar ve kuşatmalar, avcılık faaliyetleri vb. büyük gruplaşmayı gerektiriyordu. Bununla birlikte çok kalabalık toplumlar halinde yaşamak da mümkün değildi zira verimli otlaklar, su ve besin kaynakları, fazla kalabalığı kaldıracak durumda değildi. Söz konusu bütünlük anlayışı geçmişten günümüze kadar kendini korumuş, değişen sosyal yapıda her daim kendine bir yer bulmuştur.

Yukarıda verdiğimiz atasözlerinde ve Türkiye Türkçesinde kullandığımız “Bir elin nesi var, iki elin sesi var.”, “Birlikten kuvvet doğar.” gibi atasözlerinde de birlik anlayışını görmek mümkündür.

10. Vatvât güneş vaşlın tilemes bolsa küneşniñ nûrına noksân (bolmaz)

“Yarasa güneşe kavuşmak istemese de güneşin ışığından hiçbir şey eksilmez.” (Tokay 2019: s. 98)

Bu atasözünü seçmemizin asıl nedeni doğada karşılaşılan varlıkların, bu varlıklara ait özelliklerin iyi gözlemlenmesinin sonucu ortaya çıkan ürünlerin sözlü kültüre yansımaları, somutlaştırma, benzetme yoluyla olguların açıklanış şeklini göstermektir. Yarasanın güneşi sevmemesi, güneşten kaçınarak yaşaması güneşin varlığından herhangi bir şey eksiltmemektedir. İnsan ilişkilerinde de, özellikle yoğun duyguların yaşandığı kalbi ilişkilerde sık kullanılabilecek öğüt niteliğinde bir atasözüdür. Gerek sözlü gerekse yazılı edebiyatın ilerleyen dönemlerinde bu anlayışa benzer ürünlerin ortaya koyulduğunu görebiliriz.

11. Yügürmek birle içegü yağ tutmaz

“Koşan, hareket eden insanın iç organları yağlanmaz.” (Tokay 2019: s. 101)

Biyolojik gözlemin ve soyut anlatımın bir arada olduğu atasözü, tembellikten, durağanlıktan insanın uzak durmasını öğütler niteliktedir. Gerek kuzeydeki gerekse güneydeki Kıpçaklar hem yaşam koşulları hem de siyasi şartlar dolayısıyla dinamik, dinç, güçlü vücutlara sahip olmak zorundalardı. Yağlanan, hantal bedenler savaşmanın, avlanmanın, göçün gerektirdiği gücü sağlamaya uygun olmayacaktır. Göçebe, yarı göçebe hayat tarzını benimseyen birçok toplum yerleşik

hayat süren toplumlara tembel gözüyle bakmıştır. Hareket halinde olmak, yeni topraklara göç etmek, fetihlerle sınırları genişletmek özellikle de Türk – Moğol toplumlarının iç dinamiğini her daim canlı tutmuştur.

12. Zulm elin uzatsa sulţān bolmas

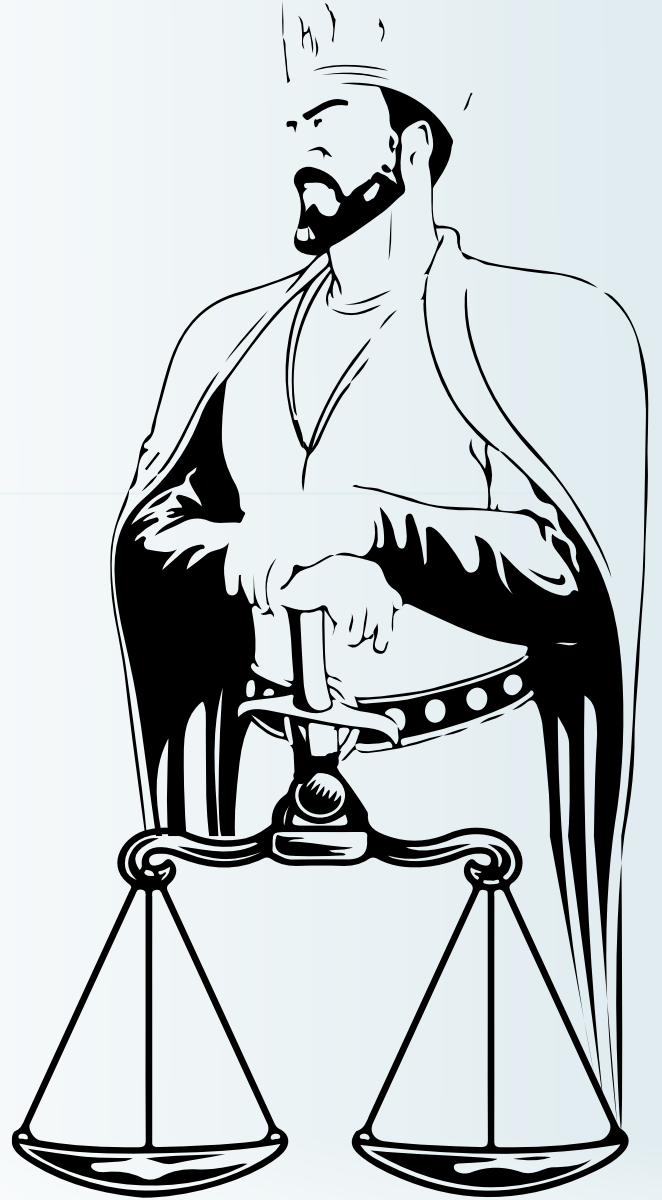
“Halkına zulmeden kişiden sultan olmaz!” (Tokay 2019: s. 102)

Türkler tarihin farklı dönemlerinde büyük küçük pek çok devlet kurmuşlardır. Özellikle İslamiyet öncesi kurulan devletler kut anlayışına göre yönetilmiştir. Buna göre kağan halkın karnını doyurmalı, yaşanılacak en verimli toprakları halkına sunmalı, insanların sırtını pek tutmalıdır. Tanrı tarafından bahşedilen kut eğer kağan tarafından halkın faydasına kullanılmıyorsa kağan halka zulmediyorsa halkın kağanı tahtından indirme hakkı vardır. Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından biri olan Orhun Yazıtlarında kut anlayışına dair ibareler görmek mümkündür. Türk tarihinin her döneminde devletin¹ başında halkına karşı sorumluluk alan hakanlar, beyler sorumluluklarını yerine getirmek, halkını refah içinde yaşatmak zorundadır. Nitekim birçok tarihi yazılı kaynakta bu yönde öğütler verilmiştir.²

Kaynakça

- Ercilasun A. B. (2004). Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara
- Ögel, Bahaeddin (2019) Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi – Cilt 1, TTK, Ankara
- Tekin. T. (1989). Türk Dili Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi. Erdem, 5 (13). 141 – 168
- Tokay Y. (2019). Tanıklarıyla Harezm-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri Ve Deyimler. Grafiker Yayınları. Ankara
- Aydın. Erhan (2017). Orhon Yazıtları. Bilge Kültür Sanat. İstanbul
- Karamanlıoğlu. A. F. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri. TDK. Ankara
- Çev. Arat. R. R. (1988) Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig. TTK. Ankara

Umumiy o'tmish
umumiy kelajak...

2 KT G 4: Ötüken (ormanlı) Dağları'ndan daha iyisi yok imiş. Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) dağları 2 imiş. KT G 10: Yoksul halkı tamamen derleyip topladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. (Aydın, 2017)

3 Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig adlı eserinde devlet yönetimine dair birçok şey yazmıştır. Kitabın XXVIII. 3 bölümünde kişinin bey olabilmesi için, beyliğe yaraşır olabilmesi için hangi şartların gerekli olduğu Hükümdar ve Ögdülmüş arasında geçen bir konuşma ile verilmiştir (Çev. Arat 1988 s. 146 – 163). Bu konuşmada sık sık beyin akıllı, bilgi sahibi kimse olması gerektiği vurgulanmış, halkına dair diğer sorumlulukları da anlatılmıştır.

MOSKOVA KNEZLİĞİ VE KIRIM HANLIĞI KISKACINDA KAZAN HANLIĞI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Abdülşamet DALKIRAN

Kazan Adı ve Şehrin Kuruluşu

İtil Nehri kıyısında yer alan Kazan şehrinin adı konusunda çok çeşitli görüşler ortaya atılmış ve şehrin adının nereden geldiği konusunda tam olarak bir görüş birliğine varılmamıştır. XV. Yüzyılda Kırım ve Deşt-i Kıpçak Bölgesinde seyyah olarak gezen Giosafat Barboro, şehrin önemli bir ticaret merkezi olduğundan ve Cauldron (kazan) anlamına geldiğini söyler. (Acar 2013:7) Edward Keenan ise Barboro'nun bunu Kırım Türkleri aracılığıyla duyduğunu aslında Kazan kelimesinin Volga Tatarları dahil olmak üzere birçok Türk dilinde "su ısıtıcısı, suyun kaynadığı yer" anlamına geldiğini söyler. (Keenan 1979-1980:484) Gerard Clauson'un etimolojik sözlüğünde kazan kelimesi altı farklı manayı ihtiva eder.

1. Bir tür küçük büyük çaplı kazan
2. Yemeğin pişmesi için
3. Büyük bir kupa veya kadeh
4. Salur Türkmenlerinin bu kelimeyi onların kampa çıktıklarında toplanma yerlerinin bir bölümü olarak kullandığını
5. Çingiz'in ailesinden bir hükümdarın adı
6. Bir Rus krallığı

Clauson, bunların yanı sıra aynı kelimenin "Suyun aşınmasından sonra oluşan yer olduğunu da belirtir."(1972) Kazan şehri dışından şehre

böyle anlamlar yüklenirken o bölgenin insanı tarafından da bazı anlamlar yüklenir. Bunların dışında kendi fikrini de söyleyen Ahmedov, Türk isimlerinde "zan, san, şan" gibi eklerin sonda yer bulunduğunu söyler ve buna örnek olarak da Bulgar ve Kazan Devletlerinde "yurizan, kamzan, karmasan, çarmasan ve çırmaşan" gibi isimlerin yer almasını örnek gösterir. (1910:8) Edward L. Keenan bu rivayetlere şiddetle karşı çıkarak kendisi bazı anlamlandırmalara gitmiş ve bunların kabulünde şunların da kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

1) Ruslar bu kelimeyi Volga Tatarlarından aldı.

2) Buranın ismi Volga Tatarları tarafından koyuldu.

3) Burası onların başkentiydi. (1979-1980) Kazan adının ne anlama geldiği müellifler tarafından tam olarak tespit edilememiştir.

Bunun sebebinin kaynaklarda az bilginin olmasından kaynaklansa gerektir. Kazan şehrinin kuruluş tarihi hakkında ve nasıl kurulduğuna dair yeterli bilgilerimiz bulunmasa da bu şehrin İdil-Bulgar Devleti'nin toprakları üzerinde yükseldiği bütün müelliflerce ortak bir görüş olmuştur. Nitekim günümüz Kazan şehri de İdil Nehri'nin yanında yer almaktadır. Kazan şehrinin kuruluşu hakkında Hadi Atlasi'den şu bilgileri almaktayız; Bulgar hanlığının önde gelenleri özlerine muvaffak bir şehir inşa etmek için Bulgar'dan sefer ettiler. Yaylaklarına gidip "İdil" kıyısına doğru "Kazan" şehrini inşa ettiler. (Ablası 1914:6) Atlasi'nin bu tarifi, müelliflerin şehrin başlangıçta "Kirman'dan yani kaleden oluştuğunu" doğrular niteliktedir. (Acar 2013:78)

F a k a t tarihte iki Kazan şehri var olup, Eski Kazan'ın günümüz Kazan şehriyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Eski Kazan, yeni Kazan'ın 45 km kuzeyinde ve coğrafi bakımından hiç ortak noktası yoktu. (Acar 2013: 79) Ahmedov, eserinde bu şehrin kuruluşunu şöyle anlatmıştır:

"Halkın söylence ve bazı tarihi Ruslarda görülen haberler boyunca Kazan evvelde şimdiki urunundan 45 çakram yerde kuzeyde Kazan suyu boyunda bulunmuş. Şimdiki Uluğ Sibir yolundan iki çakram kadar çıkarak Kazan Suyunun ön cenubunda ve büyük yar üstünde yer kazıp ayaklandıran¹ bir şehir halkı var; şunu Müslümanlar "Eski Kazan" diye adlandırır. (1910: 12-13)

Görüldüğü gibi Aynuddin Ahmedov'un kitabından aldığımız bilgi Serkan Acar'ın kitabında da aynen verilmiştir. Yeni Kazan şehrinin ne zaman ve nasıl kurulduğu nusunda çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerin ilki bu şehrin ilk zamanlarında bir kaleden ibaret olduğu ve Bulgar Hanı Sayın Han'ın burayı çok beğenip burada şehir kurduğudur. (Acar 2013:81) Yine Ahmedov, yazdığı eserinde Yeni Kazan'ın kuruluşu hakkında İdil Bulgarlarının payının olduğunu ve Oka Irmağı üzerinde yer alan eski bir şehrin Kazan şehri olacağı görüşündedir. (1910: 17) Kazan İlimler Akademisi, şehrin kuruluşunu Kuşan-Kazan savına dayanarak 1177 yılı (Acar 2013: 84) olarak belirlese de şehrin nasıl kurulduğu hakkındaki görüşlerde ortak bir noktaya varılamamıştır.

Kazan Hanlığı'nın Kurulması, Gelişmesi ve Yıkılması

Kazan Hanlığı'nın kurucusu kabul edilen İçkici Oğlu Uluğ Muhammed Han (Kurat 1937: 16) 1419-1436 (1437?) yılları arasında Altın Orda'nın Saray şehrinde hüküm sürse de Astrahan Han'ı Seyyid Ahmed Han ve Küçük Ahmed Han ittifakı sonucunda bu şehirden kaçarak² Belev şehrine gitmek zorunda kaldı. Ulu Muhammed Han'ın bu şehre gitmesine Rus Knezi Vasili, destek olmuştur. Knez Vasili, boyarlarının da etkisiyle Uluğ Muhammed Han'ın bulunduğu şehre keşif yapacak elçilerini göndermiş fakat Muhammed Han bu elçileri karşılamamıştır. Bu durum sonradan gerçekleşecek savaşı

¹ Yazarın "ayaklandırmak" kelimesinden kastı burayı düzenleyip, şehir haline getirmektir.

² Bu şehre hangi yılda gittiği tam olarak bilinemesi de Rus ruzmaneleri 1437 yılını işaret ederken, Tatar 3 kaynakları ise 1436 yılını gösterir. (Atlasi 1914: 35)

kaçınılmaz kılınmış oldu. Nitekim Knez Vasili, Dmitri Şimiyaka¹ ve Dmitri Yurigoviç ile 40.000² kadar askerini Uluğ Muhammed Han'ın üzerine yollamıştır. Buna karşılık Han'ın ordusunda 4.000³ kadar asker vardır. Uluğ Muhammed, Knez Vasili ile ilk başta barışmak istese de Vasili, bu isteği ge ri çevirerek Uluğ Muhammed'in üzerine yürümüştür. Knez Vasili bu savaşta Knez Piyotr Kuzmanskii ile Knez Simon Vasili'nin desteğini almıştır. Bu destekle de daha da güçlenen Vasili'nin ordusu Beleş şehrinin ortasına kadar gelip, kaleyi muhasara Etmeye çalışsa da Tatarların, Uluğ Muhammed'e destek verilmesiyle Rus askerleri bir nebze olsun durdurulabilmiştir. Fakat, Uluğ Muhammed Han, bunun yeterli olmadığını görüp, karşı atağa geçmeden evvel iki rekât namaz kılınmış, muzaffer olmak için Allah'a dua etmiştir. Bu sıralarda Rus askerinin kalbine dirayetsizlikler düşmüş, aralarında anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. Bunu anlayan Uluğ Muhammed Han, önce besmele çekip askerlerine tekbirler eşliğinde saldırma emrini vermiştir. 1437 yılının aralık ayında gerçekleşen bu savaş tarihe “Beleş” Savaşı olarak geçmiş ve Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi olarak bu olayın gerçekleştiği yıl kabul görmüştür.

Uluğ Muhammed Han, bu tarihten 1445'e kadar Moskova aleyhine seferler düzenlemiş ve 1443 yılında Murrum şehrini ele geçirmiştir. Nitekim 1445 yılındaki Spaso-Evlimiya Manastırı yakınlarındaki savaşta bir Tatar Hanzade'si olan Birdibad, Knez Vasily'inin yanında yer almıştır. Bu savaş sonucunda Knez Vasily, esir düşmüş ve ağır şartlar altında serbest bırakılmıştır. Yine bu savaşın sonucu olarak Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım'a “Meçersky Gorod” şehri verilmiş ve böylece Kasım Hanlığı kurulmuştur. Kasım Hanlığı'nın kuruluş tarihi açısından bazı farklı görüşler vardır.⁴ 1469 yılında Moskova, Kasım Hanlığının desteğini alarak Kazan'a İbrahim Han döneminde ilk kez büyük bir saldırı yaptıysa da bu saldırı başarılı olamamıştır. Fakat sonraki süreçte Moskova'nın, hanlık üzerindeki etkisi özellikle kendisine bağlı, Nogay Ordası ve Kasım Hanlığı gibi Türk-Tatarların ve içteki Rus severlerin desteğini alarak giderek artmıştır.

İbrahim Han'dan sonraki dönemlerde Kazan Hanlığı nispeten bağımsız olsa da artık Moskova'nın özellikle Kasım Hanlığı üzerinden saldırılarına çokça maruz kalacaktır. İbrahim Han'ın iki hanımı ve bu iki hanımından da beş oğlu bulunmaktaydı. Bunlardan, İlham Han, Hudaykul ve Melik Tatar isimli oğulları Fatma Sultan⁵ isimli hanımından ve Muhammed 8 Emin ile Abdüllatif isimli oğulları Nur Sultan Bike isimli hanımındandır. Nitekim, İbrahim Han vefat ettikten sonra ilk hatunun oğlu olan İlham Han başa geçecek ve Nur Sultan Bike isimli hatunu da Muhammed Emin ile önce Knez İvan'ın yanına gitmiş ve sonrasında İlham Han ölünce, onun yerine Muhammed Emin, İvan'ın etkisiyle hanlık makamına oturmuştur. İlham devrinde üç önemli olay gerçekleşti: Bunlardan ilki 1482 senesinde Knez İvan'ın, Kazan'a saldırma teşebbüsünde bulunması, ikincisi 1484 senesinde Knez İvan'ın bir kez daha teşebbüste bulunması ve üçüncü ve son olarak 1487 senesinde İvan'ın en sonunda

Kazan'ın iç işlerine tamamen karışarak kendi isteğini yaptırması ve Muhammed Emin'i destekleyerek onu hanlık makamına oturtması idi. Neticede 1487 yılında Rusya, Kazan Hanlığına ilk kez kendi adamı olan Muhammed Emin'i oturttu. Neticede 1487 yılında Rusya, Kazan Hanlığına ilk kez kendi adamı olan Muhammed Emin'i oturttu¹ Muhammed Emin'in bu ilk dönemi Togan'ın 9 deyiimiyle “vassallık” (Togan 1912: 208) idi. Durum böyle olunca da etki kaçınılmaz oldu. 1496 yılında Sibir Hanı Mamuk Han, Kazan'a han olunca, Kazan'ın Kel Ahmed Önderliğindeki ileri gelenleri 1498 senesinde İvan'a giderek ondan yardım istemiş ve başlarına Abdüllatif'i getirmesini talep etmişlerdir. Neticede Abdüllatif, bazı knezlerle beraber şehre gelerek han olmuştur. Abdüllatif'i tahtta isteyenler kısa süre sonra onu istememeye başlamış ve yine İvan'a giderek bu kez Muhammed Emin'i istemişlerdir. 1502 yılında Muhammed Emin, ikinci sefer han olunca Rusya aleyhine faaliyetlere girişmiştir. 1505 yılında Kazan'a gelen Rus Elçisi Klyapik, han'a ve halkı saygısız davranınca Kazan halkı, şehirdeki birçok Rus tüccarı öldürmüştür. 1506 yılında ise Muhammed Emin Han, Moskova ile yaptığı savaştan galip çıkarak hanlıktaki şöhretini artırmıştır.² Bu savaşta ilimizi çeken bir nokta ise daha sonra Kazan'a han olup tamamen Rusya lehine hanlık yapan Şah Ali'nin burada şehzade Ali olarak Rusya safında yer almasıdır. 1516 yılında Muhammed Emin Han hastalanınca Kazandaki seçkin sınıflardan olanlar; Şah-Seyyid Hüseyin, Şah Yusuf, Boz-ak Bahşi ve mollalar (Pelensky 1974: 32) Moskova'ya gitmiş, han'ın bu durumunu belirterek ondan Abdüllatif'i tekrar han yapmasını istemişler. Ne yazık ki Abdüllatif 1517 yılında ölünce ve ondan bir sene sonra 1518 yılının aralık ayında da Muhammed Emin Han ölünce Kazanda hanlık sorunu ortaya çıkmıştır. Bu kriz, İvan'dan, Şah Ali'nin istenmesiyle çözülmüştür.³

Pelenski'ye göre Şah Ali, han olmadan evvel Knez Vasily ile anlaşma yapmıştır. (1974: 34) Kazanın ileri gelenleri 1521'de Şah Ali'yi istemeyince bu kez Sahib Giray'ı kendilerine han yapmışlardır. Böylece hanlıkta Kırım etkisi de başlamış oldu. Aynı yıl Kırım Hanı Mengli Giray ve Kazan Hanı Sahib Giray, Moskova'ya birlikte sefer düzenleyerek şehri yakmıştır. Bu saldırıdan iki sene sonra 1523 yılında Şah Ali'nin desteğini alan Knez Vasily, Kazan'a saldırdıysa da başarılı olamamış fakat daha sonra Kazan'ın ilhakı konusunda büyük öneme sahip olacak olan Vasilysurk isimli kaleyi Sura Nehrinin ağzında inşa etmiştir.

Sahib Giray Han'ın 1524'te İstanbul'a gitmesi üzerine Safa Giray, yeni Kazan hanı oldu. Sahib Giray'ın bu ilk hanlığı 1525-1530 yılları arasındaki barıştan ötürü sakin geçmişti. Daha sonra Safa Giray'ın Rusya aleyhine siyaset güttüğünü gören Kazanlılar, 1530 yılında onu tahttan indirdiler ve yerine Can Ali geçmiştir. O da ağabeyi Şah Ali gibi hanlığı Rusya'ya bağlamıştır. 1535'te Kazanın vatan severleri Can Ali'yi tahttan indirerek şehrin ortasında öldürmüş ve yerine Safa Giray tekrardan han olmuştur. Safa Giray, han olunca Nogay Mirzası Yusuf'un kızı Süyün Bike⁴ ile evlenmiştir. Onun da etkisiyle 1536-1537 yıllarında birçok 12 Rus şehrine sefer düzenleyerek hepsini yakmıştır. 1546 yılında Kazan halkından bazıları İvan'a giderek ondan destek istemiş ve Şah Ali yeniden han olmuştur. Bu kez bu halkın karşısındaki grup Şah Ali'ye karşı ayaklanınca Safa Giray, yeniden Kazan hanı olmuştur.

1549 yılında Safa Girayın ölümü Kazan'ı tamamen Rusların saldırılarına açık hale getirmiştir. Bundan sonraki süreç Kazan için artık sona gidilen bir süreç olmuştur. Çünkü Süyün Bike, oğlu Ötemiş Giray ile hanlıkta yalnız kalmıştır. Babası Yusuf Mirza da İvan'a yazdığı mektubunda Kazan'a saldırılmasını ı ve kendisinin her türlü

1482 ve 1484 yılında yaşanan olaylar için bknz. Hadi Atlasi (1914), Sigismund Von Herberstein, (1851) , Zeki Velidi Togan (1912) Aynuddin Ahmedov, (1910)

2 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Hadi Atlasi, a.g.e..

3 Kriz sonrası kurtulay için bakınız, Donald Ostrowski “Kazan Hanlığında İdari Yapı”, Türkler Ansiklopedisi, C.VIII, s.453-459

4 Kaynakların bazıları Süyün Bik, bazıları Sümbik, bazıları Sümüyik, bazıları ise Süyün Bük diye kaydetmiştir. Bizim bildiğimiz onun asıl adı “Süyün Bike”dir. Süyün Bike sözü “Süyün” ile “Bike” sözlünün birleşmesinden oluşmuştur. Bu kelimelerin ilki “Süyün”, sevinmek mastarının emir kipi, ikinci şahsa göre kullanımdır; ikincisi “Bike” ise “evli hanım, beğ karısı” anlamındadır. Nogay erkekleri arasında “Süyün Bik” şeklinde isimlendirilen kişiler de vardır. “Bek” sözü Eski Türkçe’de “ulu, buyruk sahibi, başbuğ” anlamındadır. Bunların kadınlarına, kızlarına da “Bike” denmektedir. Türkçe kelimelerde mtiennes-müzekerlik olmasa da “Bike” sözü, “Bek” sözünün müennesi durumundadır. (Atlasi'den aktaran Coşkun 2004: 17)

1 Knez Vasili'nin kuzeni olup diğer kardeşi Vasili Kusolov'un aksine sürekli onu desteklemiştir..

2 Zeki Velidi Togan'a göre Rusların asker sayısı 30.000 (1912: 199-201) Hadi Atlasi'ye göre bu sayı 40.000 (1914: 5 37-39)

3 Zeki Velidi Togan'a göre bu sayı 3.000 (1912: 199) Hadi Atlasi'ye göre bu sayı ise 4.000 (1914:37-39) Sonuçta 6 her iki eserde de Rus Knez'i'nin ordusunun, Han'ın ordusundan 10 kat daha çok sayıda asker bulunduğuna belirtilmeye çalışılmıştır.

4 Bu madde, Serkan Acar'ın kitabında Kasım Hanlığının kuruluş tarihi ve olayı bu savaş sonucunda verile de 7 Hadi Atlasi'nin eserine göre (1914: 61), bu anlamda böyle bir maddenin olmadığını ve bu hanlığının kuruluş olayını Kasım ve Yakub'un 1549 ve 1550 yıllarında Knez Vasili'nin kuzeni Dimitri Şemyaka ile olan mücadelesinde Knez'e yardım etmelerinden dolayı Knez'in onlara 1551 yılında Oka Irmağı yakınlarında bulunan Gorodets şehrini vererek, hanlığın kuruluşunu da bu tarihe bağlar. Nitekim, Aynuddin Ahmedov'a göre de (1910: 45) bu hanlık 1551'de kurulmuştur. Akdes Nimet Kurat ta (1992: 158) Serkan Acar ile aynı görüştedir. Bu durumda Serkan Acar ve Akdes Nimet Kurat, Hadi Atlasi ve Aynuddin Ahmedov ile çelişmektedir. Kasım Hanlığı, bir anlaşma sonucu değil aksine Knez Vasily'e edilen yardım sonucu kurulmuştur.

5 Sigismund Von Herbestein' göre ismi Fatma Sultan (1851: 59) olarak verirken, Zeki Velidi Togan'a göre (1912: 207) ismi Sofya olarak vermektedir. Keza, Aynuddin Ahmedov'a göre (1910: 49) Sofya olarak vermektedir. Fakat Hadi Atlasi'ye göre (1914: 83) aynı ismi Fatma Sultan olarak vermektedir. Bizce, Sigismund Von Herbestein'in 1517-1527 yılları arasında Rusyada bulunması ve Fatma Sultan'ın Huday Kul isimli oğlunun vaftiz olması ve Knez Vasily'den ona toprak verilmesi, Annesi'nin de vaftiz olabileceği ve böylece Hristiyan olduktan sonra adının Sofya olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

desteği vererek kızının Şah Ali ile evlendirilmesini bildirmiştir. (Atlası'den aktaran Coşkun 2004: 30-31) 1551 yılında İvan, Züye yakınlarında bir kale inşa ederek Kazan'ın kontrolünü Vasilyursk kalesiyle birlikte tamamen sağlamış oldu. Son olarak 1552 yılının 11 Ağustos'unda Süyün-Bike, Kazanlılar tarafından Ruslara teslim edilmiştir. Ruslar, 30 Eylül'e kadar şehre saldırdıysa da bir delik açamamış fakat Kazanda bulunan Ermeniler,¹ İvan'a şehrin hassas noktalarını bildirmiş ve böylece şehre girilmişti. 1 Ekim 1552'de ise şehir tamamen Rusların eline geçti.

SONUÇ

1437 yılında Uluğ Muhammed Han'ın Belev şehrinde II.Vasily'i yenmesi sonrası kurulan Kazan Hanlığı, 1552 yılına kadar ki sürecinde çok sayıda iç ve dış müdahalelere maruz kalmıştır. Bunda özellikle Kasım Hanlığı etkili olmuştur. Nitekim, bu hanlık kurulduktan kısa bir süre sonra Rusya etkisi altına girmiş hatta II.Vasily'nin saltanat mücadelesinde ona yardım etmiştir. Diğer bir nokta ise 1502 yılında Altın Orda Devleti yıkılınca, özellikle Kırım Hanlarının, kendilerini Altın Orda'nın varisi olarak görmeleri sebebiyle Kazan Hanlığında ve diğer hanlıklarda söz sahibi olmak istemeleridir. Bu istekleri çerçevesinde de bu hanlıkların iç işlerine sıklıkla karışmalarıdır. Kazan Hanlığının özellikle son 50 yılında kısa süreler dışında sürekli Rusya'nın vassalı gibi davranışa da bağımsız kalabilmişler fakat bu durum hanlığı olumsuz etkilemiştir. Rusya'nın bu hanlığa etkisi genel olarak siyasi gibi görünse de III.Vasily, devrinde ticaret panayırının, Novgorod'a alınması hanlığı ekonomik olarak da etkilemişti. Kazan kurultaylarındaki kararlarda hep bir yabancı devlete danışma geleneği vardı. Bu yabancı devlet de hep Rusya olmuştur. Çünkü, Kazan Hanlığı, Osmanlı Devletinden ne zaman yardım istese Osmanlı Devleti hiç ilgilenmemişti. Bu durum Kazan Hanlığını, Rusya ile baş başa bırakan amillerden biri olmuştur. Rusya, kendisini sürekli geliştirirken, Kazan Hanlığı ise o derecede kendisini geliştirememişti. 1409 yılından sonra kurulan bütün hanlıklar Cuci ailesindendi ve hepsi, 1502 yılından sonra, diğer hanlıklara egemen olma düşüncesini taşıdılar. Fakat bu hanlıklar, Kırım Hanlığı haricinde kurulduktan kısa bir süre sonra Rusya'nın hizmetine girdiler. Bunu, Safagerey Han öldükten sonra Nogay Mirzası Yusuf'un, Knez İvan'a gönderdiği yarlakta da görmüştük. Kazan'ın ticaret yolu üzerinde kurulduğunu söylemiştik, bu sebeple çok sayıda Rus tüccar, Kazan'a gelmiş ve buraya yerleşmişti. Kırım Hanlığı, özellikle Mengli Gerey Dönemi'nde Rusya ile hep bir dostluk içindeydi. Bu dostluktan Kazan Hanlığı da etkilenmişti. Çünkü, İbrahim Han vefat ettiğinde zevcesi Nur Sultan Bike, Mengli Girey ile evlenmiş ve Kırım Hanı da hem Bike'yi hem de oğulları Abdülatif ile Muhammed Emin'i Rusya'ya göndermişti. Bu iki şehzade burada Rus kültürü ile büyüdü ve geldiklerinde de Rusya lehine işler yaptılar. 1521 yılında Kırım'dan gelerek han olan Sahibgerey kendini Kazan'a ait hissetmemiş ve 1524 yılında şehirden gitmişti. Fakat bu han Kırım hanı olduğu vakit, Kazan Hanlığı'nın hamisi gibi davranmış ve Rusya'ya karşı korumuştur. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu bir saldırı sonucu Sahibgerey Han ölmüştür. Onun ölümünden 1 yıl sonra Kazan Hanlığı, Rusların eline geçti. Kasım Hanlığı'ndan, buraya sadece iki han gelmişti, Can Ali ve ağabeyi Şah Ali. Bu iki han da Rusya lehine işler yapmakla meşguldü. Daha 1568 yılında III. İvan, Kasım Hanlığı'nı kullanarak Kazan'a saldırmıştı. Sonuç olarak, Kazan Hanlığı, başta içteki hainlerin sayısının fazla olması sebebiyle sürekli Rusya'ya bağlanmak istese de bu 1552 yılına kadar hiçbir zaman olmamıştır.

KAYNAKÇA

ACAR, Serkan, Kazan Hanlığı ve Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552), Ankara 2013

- Kasım Hanlığı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007

AHMEDOV. A. Kazan Tarihi. KAZAN 1910

1 Kemaloğlu, İlyas, Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların İş birliği,

Bilgi, S. 58, s. 203-210

ATLASI. H. Kazan Hanlığı, Kazan 1914

- Kazan Hanlığının Çöküşü ve Süyün Bike, Konya 2004

CLAUSON. SİR. GERARD, An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth Century Turkish, Oxford 1972

HERBESTEİN, Von, Sigismund "Notes Upon Russia", Vol. II, Translated and Edited R.H. Major, London, 1852

KEENAN, L. EDWARD, Kazan- "The Bend", Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV, Part I, 1979-1980

KURAT, Akdes Nimet, Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi, Ankara 2014

- Uluğ Muhammed'in Yarlığı, İstanbul, 1937

- KAZAN Hanlığı, Türkler Ansiklopedisi, C. VIII, S. 441-452

OSTROWSKI, Donald, Kazan Hanlığında İdari Yapı, Türkler Ansiklopedisi, C.VIII, s.453-459

PELENSKI, Jaroslaw, Russia and Kazan Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s), Paris, 1974

TOGAN, Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1912

TÜRK KAĞANLIĞI'NIN DİPLOMASİSİNE BİR ÖRNEK: SASANİ VE DOĞU ROMA İLE İTTİFAKLARI

Mehmet Enes ÖZTÜRK

Orta Çağ boyunca ticaretin en önemli güzergahlarından olan İpek Yolu'nun gerek Türkistan'daki bağlantısı gerek Avrupa'ya giden yolları her daim savaş sebebi olmuştur. İpek Yolu'na yakın coğrafyalarda bulunan devletler daha fazla gelir için daha fazlasına sahip olma prensibiyle hareket etmişlerdir. İpek Yolu için en çok savaşan devletler Doğu Roma İmparatorluğu (330-1453) ve Sasani Devleti (226-651)'ydi. Bu iki devlet mütemediyen savaşıyordu. Türkler bu noktada ittifakların sebeplerinden ziyade çıkarlarına göre hareket etmiştir. Bu minvalde Türk-Sasani ittifakı sonrası Türk-Roma ittifakı görülebilmektedir.

Makale konusu gereği Doğu Roma ve Sasani savaşlarında Türk Kağanlığı'nın rolüne odaklanacaktır.

Orta Çağ'da Savaş ve Barışın Doğal Bir Sebebi Olarak: İpek Yolu

"İpek Yolu'nun bir kısmı denizden olmak üzere birçok güzergahı vardır. Arkeolojik kazılarda bulunan tarihi eserler, Sibirya'nın güneyinden geçen ve "Kürk Yolu" adıyla anılan kuzeydeki güzergahın en eskisi olduğunu ortaya koymaktadır. İpek Yolu'nun ana güzergahı Çin'i, Türkistan ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur." (Bozkurt, 2000: 369).

"Yaklaşık bin yıl kadar hüküm süren ve modern araştırmacıların adlandırmasına göre Bizans ismini taşıyan Doğu Roma İmparatorluğu İpek Yolu'nun Anadolu, Akdeniz, Avrupa bağlantısının ekonomik ve askeri kontrolü için tarih sahnesinde mücadele etmiştir. Kuruluşundan itibaren Bizans'ı bu konuda en çok uğraştıran güçlerin başında Sasani İmparatorluğu (224-651) gelmektedir. Çünkü adı geçen devletin hakimiyet sahası İran, Irak, Ermenistan, Kafkaslar, Doğu Anadolu, Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Afganistan, Orta Asya ve Arabistan'dı." (Uyumaz, 2017:145).

Öte taraftan Türkistan'da da yolun yönü ve gelirlerin paylaşımı için çok sayıda savaş yapılmıştır. İleride değinileceği üzere Türk Devleti'nin Batı taraflarını idare eden İstemi Yabgu, yolun yönü ve gelirleri için Sasaniilerle birliktelik kuracak, Ak Hun Devleti'ni yıkarak Ceyhun Nehri sınır olmak üzere Sasaniilerle adı geçen devletin topraklarını bölüşmüştü. Yine Doğu Roma İmparatorluğu yolun gelirleri nedeniyle yönünü değiştirecekti. Doğu Roma İmparatorluğu'nun yol için en büyük rakiplerinden biri de Cumhuriyet Dönemi Müslümanlarıydı. Uyumaz'a (2017:150) göre Müslümanlar, Sasaniilerden daha büyük tehditti. Çünkü Bizans Sasaniilere karşı ne kadar zor durumda kalırsa kalsın Suriye'den çekilmek zorunda kalmayacaktı. Fakat Halife Ebubekir Dönemi'nde (632-634) başlayan ve Yermük Savaşı'yla (636) biten süreç Doğu Roma İmparatorluğu için Suriye ve Filistin gibi önemli bölgelerin kaybıyla sonuçlanacaktı.

Türk Devleti Savaşa Dahil Olmadan Önceki Genel Seyir

Sasani İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı 1. Şapur Devri'nde (240-272) 256 yılında başlayan Sasani – Roma Savaşları mütemediyen devam etti. "Romalılar, Nursih Dönemi'nde (293-302) başkent Medain'e kadar girdiler, Ermenistan ve Dicle'nin batısını ele geçirdiler. 2. Şapur Devri'nde (309-379) Sasaniiler baş düşmanları Romalılara karşı bir dizi sefere çıkarak büyük zaferler kazandı." (Naskali, 2010: 246).

2. Şapur'dan sonra devlet yönünü doğuya çevirdi. VI. yüzyılda Sasani İmparatorluğunda taht kavgaları etkisiyle büyük bir iç karışıklık meydana gelmişti. VII. yüzyıl ise Doğu Roma'nın en karanlık dönemlerinden biridir. (Reazaei, 2017:18)

Sasani Devleti'nin bu dönemde Roma İmparatorluğu dışında diğer bir rakibi de Ak Hun Devleti idi. Kurulduğu zamandan itibaren Sasaniiler üzerinde tahakküm kurmaya, İpek Yolu ve yönü üzerindeki şehirleri hakimiyetleri altına alma fikrini benimseyen Ak Hunlar zamanla Sasaniilerin iç işlerine karışmaya başlamışlardı. 370-375 tarihleri arasında giriştikleri mücadele sonunda Soğdiana bölgesini elde eden Ak Hunlar, böylece Sasani Devleti'nin kuzeydoğu komşuları olmuşlardır (Aydın, 2021: 64). Bu tarihten itibaren Sasaniilerin iç işlerine karışacak, tahta çıkacak kimseleri belirlemeye kadar gidecek hamlelerde bulunacaklardı. Bunun en önemli sonuçlarından birisi de İran'ı büyük ölçüde etkileyen Mazdek İsyanı olacaktı. Mazdek İsyanı'nın temelinde Sasaniilerin Ak Hunlarla yaptığı savaş karşımıza çıkmaktadır. 1.Firuz, Ak Hunlarla savaşmış, ordusu dağıtılmış, kendisi de yenilmiş ve ölmüştü. 1. Firuz'dan tahta çıkan 1. Kavad Devri ise Sasaniilerin büyük problemlerle boğuştuğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ak Hun Devleti Sasaniilere karşı olan bu üstünlüklerini anne tarafından bir Türk olan 1. Hüsrev Anuşirvan Dönemi'ne kadar sürdüreceklerdi. Hüsrev Anuşirvan tahta çıktığında uzun süredir İran'ın başına bela olan Mazdek isyanlarını sonlandırarak İran'ı içinde bulunduğu bu sosyal ve siyasi bunalımdan kurtaracaktı.

Doğu Roma ve Sasaniiler arasındaki savaşlar bazen iki devletin himaye ettiği devletlerin tartışması sebebiyle (Kassani ve Hire Devletlerinin Nayre Bölgesi meselesi örneğinde olduğu gibi¹), bazen bir tarafın başka bir bölgede askeri hareketlilik içerisinde bulunmasını fırsata çevirmek niyetiyle cereyan ediyordu. Bu hareketlilik zamanla Arap istilasının kolaylaşmasına neden olacaktı. Bu savaşlar bazen gereğinden uzun sürüyor ve sebepsiz kalıyordu. Kafesoğlu (2021:99)'na göre Heraklios'un Sasani başkenti Mada'in (Ktesiphon)'e kadar uzanan seferleri Sasaniilerin son mecalini de kırmıştı. Bundan sonra İran'da gelişecek olan Arap istilasına sebep olan bu savaşlar silsilesine dair verilere Kur'an-ı Kerim'de rast gelinmektedir.²

Türk Kağanlığı – Sasani İttifakı

Türk Kağanlığı kurulduğunda Bumin Han, kardeşi İstemi'ye Batı taraflarını yönetmesi için görevlendirmişti. Gök Türkler, İstemi Han liderliğinde batıda başarılı fetihler yapmıştır (Güçlüay, 2009: 50). "Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş sahada

1 Birbirine sınır olan iki Arap devleti olan Kassani ve Hire Devleti Nayre Bölgesi yüzünden tartışma halindeydiler. Roma'ya taraf olan Kassaniiler'e karşı Hire Devleti Sasaniilerden yanaydı. İki devletin polemikleri 540 yılında Roma İmparatorluğu ve Sasaniilerin savaşına döndü. Ayrıca Roma'nın müdahale ettiği batıdaki Ostrogotlar kabileleri de Sasaniilerden destek talep etmişti (Reazai, 2017: 22). Tüm bu nedenler Sasani – Roma Savaşının fitilini ateşlemişti. Roma Ordularının batıdaki meşguliyetinin farkında olan Hüsrev barışı bozarak Roma topraklarına girmiş, Antakya'yı dört günlük kuşatma sonucu fethetmiş ve yağmalamıştı. 539-540 yıllarında süren bu savaş her iki devlete de bir fayda getirmemiştir.

2 Bkz: Rum Suresi

İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütühat hareketlerine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizine kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaatini altına aldı." (Taşağıl, 2012: 31). Bu askeri hareketler sonucunda Türk Kağanlığı Ak Hun Devleti ile sınır komşusu oldu. Bölgenin ticari hayatında etkin olan Ak Hun Devleti Göktürkler için ayrı bir tehlike oluşturmaktaydı. (Güçlüay, 2009: 50). Göktürk Devleti Ak Hunları ortadan kaldırmak için Sasanilerle ittifak yaptı. Ceyhun Nehri sınır kabul edilerek Ak Hun toprakları paylaşıldı.

Neticede Maverünnnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın en önemli şehirleri Göktürk Devletine bağlandı. Dolayısıyla meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi'nin eline geçmişti (Taşağıl, 2020: 136). "557 yılında Ak Hun Devleti yıkıldıktan sonra Göktürk Devletini batı topraklarında sınır komşusu olan Sasaniler ise İstemi Yabgu'ya vergi vermeye başlamıştı. Ancak Maverünnnehir ticaret yolunu tamamen ele geçirmek Sasani Hükümdarı Anuşirvan ülkesinin toprakları üzerinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılan ipek ticaretini durdurdu. Böylelikle ticarete uğraşan Soğdlular zor durumda kalmış, Göktürkler Devleti de ipek transit vergisinden mahrum kalmıştı. Söz konusu bu gelişmeler akabinde Göktürk ülkesinden Sasanilere elçilik heyetin yollanması uygun görülür. Göktürk hakimiyetinde yaşayan Soğdlar, Sasani ülkesine seyahat edebilmek ve Medlere ham ipek satabilmek için izin talebiyle İstemi'ye başvurmuşlar, istekleri uygun görülünce bir elçilik heyeti oluşturulmuştu. Ancak Sasani hâkimi Anuşirvan ile görüşen heyet bir netice elde edememiş hatta Sasani ülkesine getirilen pamuk heyetin gözü önünde yakılmıştı. Hadisenin İstemi'ye anlatılmasından sonra Türk elçileri Sasani ülkesine yollanmıştı. Çünkü İstemi düşmanlık yerine dostane ilişkiler arzulamaktaydı. Ancak bu kez de birkaçı hariç yemeklerine zehir konulmak suretiyle elçiler öldürülmüşlerdi. (Berber, 2017: 39-40) Anuşirvan heyetin İran sığağına dayanmadıkları için öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu tüccar Maniakh'ın tavsiyesiyle yeni müttefik arama yoluna gitti. 567 yılında adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi." (Taşağıl, 2012:32).

Türk Kağanlığı – Doğu Roma İttifakı

"Gök Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator 2. Justinos'a okundu" (Taşağıl, 2020: 136). Maniakh liderliğindeki elçilik heyetine cevaben Zemarkhos başkanlığında bir Bizans heyeti yollandı. "Doğu eyaletlerinin yönetiminden sorumlu olan Zemarkhos'un liderliğindeki bu heyet 568 yılında Göktürk ülkesine gönderilmiştir. Zemarkhos, Kafkaslar üzerinden Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından geçmek suretiyle Gök Türk ülkesine gelmiş ve Ak-dağ'da İstemi ile görüşmüştür. Zemarkhos'un elçiliğine dair kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türkler elçilere oldukça değer vermektedirler. Gelen elçiye kımız ya da mayalanmış kısırak sütü ikram edilmişti. Ayrıca söz konusu kayıtlarda Bizans elçileri Türkler hakkında kendilerine anlatılan pek çok unsurun doğru olmadığını ifade etmekteydiler. Çünkü elçilerin kabul sırasında etrafta gördükleri heykel, yemek takımları gibi kıymetli eşyaların Bizans'taki örneklerinden geri olmadığı, Türklerin bildiği gibi kaba insanlar olmadıklarını vurgulamışlardı." (Berber, 2017: 40).

Zemarkhos'un bu seyahatini konu alan seyahatnamesi dönem için önemli bir kaynaktır.

Zemarkhos'tan sonra da Bizans'la demokratik ilişkiler devam ettirilmiştir. Sırasıyla Anakaste adlı bir Türk Bizans'a gönderilmiş, sonra Eutyhios, Zemarkhos'tan sonra da Bizans'la demokratik ilişkiler devam ettirilmiştir. Sırasıyla Anakaste adlı bir Türk Bizans'a gönderilmiş, sonra Eutyhios, ziyaret eden Heredion ve Sicilyalı Paul gibi Bizans'a elçiler Gök Türk ülkesine gelmişlerdir. (Berber, 2017: 41)

Türk ve Doğu Roma Ordularının Sasanilere Saldırısı

"İstemi, Bizans ile iş birliği yaparak Anuşirvan'ı İpek Yolu'nu açmağa zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmış 571 yılında Sasani – Bizans çatışması başlamış; hakimiyetlerini Harezmi üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağına kadar yaymağa çalışan ve ayrı ayrı Türk idarecilerin emrinde olmak üzere ülkeyi 8 bölge halinde ellerinde toplayan Göktürkler o sıralarda Azerbaycan'a da girmişlerdi. Fakat müdahale durakladı." (Kafesoğlu, 2021: 99). Taşağıl'a (2020:136) göre Türkler yaptıkları anlaşmaya harfiyen uymuşlar; Sasaniler üzerinde baskı oluşturmışlardı. Bizanslılar hiçbir şey yapmadıkları gibi Gök Türklerden kaçan Avarlara dostluk kurmuşlar, onlara yerleşecek araziler vermişlerdir.

Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sırasında İmparator 2. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz. (Taşağıl, 2020: 137-138)

Ayrıca, Taşağıl'a (2020:138) göre İstemi'nin ölümü sırasında gelmiş olmalarına rağmen yüzlerini kesmemiş olmaları yas törenine uymamıştı.

Sonuç

Sonuç olarak Türk Kağanlığı, taraf olduğu Doğu Roma-Sasani savaşlarında pragmatik bir tavır sergileyerek taraflarını çıkarlarına göre belirlemiştir. Esasen her iki ittifakı ortaya çıkaran ve bitiren sebepler İpek Yolu ve ticari etkenlerdir. Ak Hun Devleti'nin yıkılması ya da Sasanilere karşı savaşın Doğu Roma ile beraber yapılması İpek Yolu'nun güzergahı ve gelirleri ile doğrudan ilişkilidir. Ticaretin, ticari faaliyetlerin, transit gelirlerinin sadece yerleşikler için değil göçebe milletler için de vazgeçilmez bir kaynak oluşu göze çarpmaktadır.

Kaynakça

- GÜÇLÜAY, Sezgin (2009). "Göktürk – Bizans Ticari İlişkileri" Türk Dünyası Tarih Dergisi (269): Sayfa 49-54.
- BERBER, Oktay. (2017). "Göktürk Dönemi Diplomasinin Hususiyetleri Üzerine" Türk Tarihine Yazılar – II (Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan) (ed. Alparslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan) Gece Kitaplığı. Sayfa: 33-46
- BOZKURT, Nebi. (2000). "İpek Yolu" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Sayfa: 369-373
- REZAEİ, İman (2017). "V.-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî İlişkileri" İraniyat Dergisi. Sayfa: 18-31
- NASKALİ, Esko (2009). "Sasaniler". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Sayfa: 174-176
- UYUMAZ, Emine. (2017). "İpek Yolu ve Bizans" Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı. (ed. Erman Şan) Sayfa: 145-155 Kitaplar Aydın, Hatice (2021).
- "Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler" İstanbul: Kronik Kitap.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012). "Gök-Türkler I-II-III" Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2020). "Kök Tengri'nin Çocukları". İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2021). "Türk Milli Kültürü". İstanbul: Ötüken Yayınları

KIRIM HANLIĞI'NDA İDARİ YAPI VE DİVAN

Mehmetcan KURAL

Kırım Hanlığı'nın idari yapısına göz atmadan önce Kırım coğrafyası ve Kırım Hanlığı'nın menşeyinden bahsetmemiz gerekmektedir. Kırım Yarımadası günümüzde resmi olarak olmasa da Rusya'da bulunmaktadır. Bunun sebebi Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı haksız yere Ukrayna'dan koparmasıdır. Kırım'ın coğrafi konumu Karadeniz ile Azak Denizi'nin batısında 44 25, 46 15 boylamları ile 30 30 – 34 37 enlemleri arasındadır¹. Kırım batı ve güneyden Karadeniz ile çevriliyken doğu ve kuzeyden Azak Denizi'yle çevrilidir. 9 km genişliğinde 20 km uzunluğunda bir toprak parçasıdır. Bu toprak parçası 26.140 km² kare genişliğindedir. Kırım Türkleri kendi vatanlarına “Yeşil Ada” demektelerdir. Kırım'ın en kuzeyindeki bölge ve en güneyindeki bölgesi arasında kalan toprağın 200 km olduğu görülmektedir. Körfezlerindeki coğrafi şekiller girintiliyken koylarının bol olduğunu bilmekteyiz. Bu yapısıyla Türkiye'deki Ege Bölgesine benzetebiliriz. Kırım sahillerinin boyu 1000 km kadardır. Bu sebeple liman ve iskeleleri bol olan Kırım Yarımadasının jeostratejik önemi de ziyadesiyle fazladır.³ Karadeniz siyaseti için mühim bir noktada olan Kırım Yarımadasının, Kıbrıs'tan 1000 kat büyük olduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca Kırım coğrafyasına değindiğimize göre Kırım Hanlığı'nın menşeyinden de bahsetmemiz gerekmektedir. Kısa bir tabirle, Martin Bronevskiy'in de dediği gibi “*Tatar Hanlarının ve Beylerinin Cengiz Han'dan geldiğine hiç şüphe yoktur.*” Bu küçük ifade bile⁴ bize Kırım Tatarlarının menşeyini göstermektedir. Kırım Hanlığı için yapabileceğimiz en kısa tabir bu devletin Altın Orda'nın bir uzantısı ve halefi olduğu ve XV. yüzyılda tarih sahnesine çıktığıdır.⁵ Altın Orda'nın Timur seferleri neticesinde istikrarsız ve taht kavgalarıyla dolu yılları Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlığı'nın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu hanlıklar içerisinde tarih sahnesinde en çok varlığını sürdüren Kırım Hanlığı olmuştur. Altın Orda içerisindeki bu huzursuzluk sürecinde, kaybeden taraflar hep Kırım'a sığınmış, böylelikle buradan alacakları destek ile Altın Orda'nın başkenti Saray'ı ele geçirmek istemişlerdir.⁶ Toktamış Han'a kaybeden Mamay ve Edige gibi Altın Orda'nın son dönemlerinde siyasette önde gelen kişilerin sığındıkları başlıca yer Kırım olmuş, burayı kendi güvenli alanları haline getirmişlerdir.⁷ Bu sebeple Kırım'ın Altın Orda'dan kopacak ilk toprak parçası olduğunu düşünmek hiç de yanlış bir görüş değildir. Kırım'ın bağımsız ve müstakil olmasını sağlayan kişilerin başında yarımada kullanılmak üzere kendi adına sikke bastıran Taş Timur gelmektedir. İslam devlet ananelerine göre sikke bastırmak, bağımsızlığın en büyük belirtilerinden biridir. Bu yüzden Taş

Timur'un bu hamlesi, Kırım'ın bağımsızlığının temelini atarak, önünü açmıştır.¹ Yukarıda adını zikrettiğimiz, bağımsız Kırım'ın temelini atan Taş Timur ise Gıyaseddin'in babası, Hacı Giray Han'ın ise dedesidir.² Bazı kaynaklarda ise Taş Timur'un adı Baş Timur olarak da zikredilmektedir. Ayrıca bu kaynaklarda bu zatın Devlet Berdi ve Gıyaseddin adında iki çocuğu olduğu geçmektedir.

Hanlığın kuruluşunu kısaca anlatmak gerekirse Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed Han'ın Kırım'dan çekilmesi üzerine Kırım hakimiyeti Seyit Ahmet Han'ın eline geçmiştir. Seyit Ahmet Han Gıyaseddin ve Hacı Giray'ı öldürmeye karar vermiştir. Daha sonra Ahmet Hanın birlikleri onları nehir kıyısında sıkıştırırsa da yakalayamamıştır. Hacı Giray, Devletberdi'nin yanına sığınarak saldırıyı atlattırır. Buna karşılık Gıyaseddin, Hacı Ahmet Han'ın düşmanlarından Tepene Mirza ve Tatarları toplayarak hanı tahttan indirmiş ve oğlu Hacı Giray'ı tahta çıkarmıştır. Bununla birlikte Hacı Giray adına 1441'de sikke basıldı ve Kırım Hanlığı resmi olarak kurulmuş oldu. Cengiz Han'dan beri Kırım tahtına 42 han cülus etmiştir.³

İdari yapının genel özelliklerine değinmeden önce devletin başındaki idareciden kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Kırım'daki idari yapının başında “han” bulunmaktadır. Han unvanı Kırım'daki giray sülalesi dışında Türkistan'da kurulan Buhara, Hive ve Hokand topraklarında da kullanılmış, bu devletler “hanlık” olarak anılmışlardır.⁴ Kırım Hanlığı 12 bilindiği üzere Altın Orda'nın içerisinde çıkan bir devlettir. Bu sebeple Altın Orda Hanlığı'ndaki Türk-Moğol teşkilat yapısının etkileri onlara da sirayet etti. Buna rağmen 1475 yılında hanlığın Osmanlı Devleti'ne bağlanması, idari yapıda Osmanlı Devleti'nin etkinliğinin artmasına sebebiyet verdi.⁵ Özellikle I. Sahib Giray Han Döneminde Osmanlı Devleti'nin idari yapıdaki tesiri son derece hissedilmeye başlandı. Osmanlı Devleti, kendine ait bazı kaideleri ve müesseseleri Kırım'ın idari yapısına aktarsa da Kırım Hanlığı'nın hususi teşkilat yapısını kökünden değiştirmedir. Bu yüzden Kırım Hanlığı idari yapı açısından hem Altın Orda ve Cengiz geleneğinden hem de Osmanlı Devleti'nden etkilendi diyebiliriz.

Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda Altın Orda teşkilat yapısının neredeyse aynısının taklit edildiği görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'ni bir cihan devleti yapan önemli hususlardan biri

¹ Giray Saynur Derman, “Kırım Hanlığı”, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizozğulları, ed. Hayrunnisa Alan – İlyas I Kemalolu, İstanbul 2016, s. 320.

² DİA, “Kırım”, DİA, XXV, 447.

³ Selma Agat, Kırım Türkleri Halk Oyunları ve Geleneksek Giysileri (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 3 Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 5.

⁴ Martin Bronevskiy, Kırım, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1979, s. 40.

⁵ Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, Ankara 1996, s. 5.

⁶ Özalp Gökbilgin, 1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu, Ankara 1973, s. 5

⁷ Halil İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700, İstanbul 2017, s. 4.

¹ Alan Fisher, Kırım Tatarları, İstanbul 2009, s. 10.

² Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), Ankara 1989, s.2.

³ Kefeli İbrahim Efendi, Tatar Hanı, Dağıstan, Moskof ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir, ed. İsmail Otur, Eskişehir 2005, s. 31.

⁴ Derman, “Kırım Hanlığı”, s. 356-357

⁵ Derman, “Kırım Hanlığı”, s. 356-357.

de kuruluştaki sistemlerin son derece olumlu bir şekilde işlenebilir olmasıydı. İşte bu sistemlerin başında gelen tımar yapısı, Osmanlı Devleti'nin Kırım'da hakim konuma gelmesinden sonra ülke içerisinde uygulanmaya başlandı. Yine divan ve birçok kurum da Osmanlı'dan benzerleri alınarak Kırım'da uygulandı. Fakat yine de belirtmeliyiz ki Kırım Hanlığı, Osmanlıdan idari anlamda etkilenmiş olsa dahi Altın Orda ve Cengiz geleneğindeki idari yapının kendine özgü özelliklerini tarih sahnesinden silininceye kadar kaybetmedi. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin de Kırım Hanlığı'nın bu yapısına saygı duyduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kırım Hanlığı sıradan vassal bir toprak parçası değildi. Onlar kendini Cengiz Han gibi büyük bir karaktere bağlamaktaydılar.¹ Dedğimiz gibi hanlığın kuruluşunda Altın Orda'nın büyük etkisi vardı. Hatta bu benzerlik o kadar yüksek seviyedeydi ki hiyerarşideki bütün makamlar birebir aynı olarak Altın Orda'dan alınmıştı.² Ayrıca Orta Asya Türk Devletleri'nde gördüğümüz ikili devlet teşkilatına benzer yapı tıpkı Altın Orda'daki gibi Kırım Hanlığı'nda da vardı. Altın Orda idari yapısı Ak Orda ve Gök Orda olarak ikiye ayrılıyordu. Kırım'da da bu yapının sağ ve sol kol olarak uygulandığı bilinmektedir. Altın Orda'daki teşkilatlanma yapısından farklı olarak bu dönemde Baş-Yargucu, veya Uluğ Yargucu ve Yasa-Emiri gibi hukuk elemanlarının yerine kadıların göreve başladığını görmekteyiz.

Kırım'daki idari yapının Osmanlıdan etkilenmesi hususundaki başkahramanlar Mengli Giray Han ve Sahib Giray Han olmuşlardır. Bu iki han İstanbul'da kaldıkları için bu konuda büyük tecrübeler edinmişler ve bu uygulamaları kendi vatanlarında kullanmışlardır. Kırım'daki teşkilat yapısında Osmanlı Devleti'nden birçok müessese geçmiştir. Bu müesseseler daha önce Kırım'da bulunsaydı da daha sonra Osmanlı Devleti'nin etkisinin bölgede artmasıyla yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Bunlar: defterdarlık, ruznamede, divan kâtipleri, han ağası gibi idari elemanlardır.³ Ayrıca Altın Orda'dan kalan birkaç müessese Kırım'da Osmanlı hakimiyeti olmasına rağmen devam etmekteydi. Bunlar: Ulus Beyi, Daruga, On oğlanları, tümen, yüz, bin gibi rütbelereydi. Toprak yapısında da mimar sistemi dışında değişiklikler meydana gelmişti. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'ndeki idari yapıda her rütbenin kendine has bir görevi vardı. Sırasıyla rütbelere beylerbeyi > sancakbeyi > kadı olarak küçülürdü. Osmanlı Devleti Kırım'a hakim olduktan sonra buna benzer bir yapıyı Kırım'da da uygulamaya çalışmış, Kırım topraklarını 24 kadılığa bölmüştür.⁴

Bu noktada idari yapının tepesinde olan han ve onun sülalesi Giraylardan bahsetmek istemekteyim. Bu dönemdeki birçok devlet yapısında görüldüğü gibi Kırım'da da babadan oğula geçen yöneticiler hüküm sürmekteydi. Hanlık makamına tabii ki de Osmanlı Devleti'nin müdahalesi vardı. Fakat babadan oğula geçen bir sistemi de bu noktada göz ardı edemeyiz. Hanın ailesine göz attığımızda silsile-i meratibde handan sonra en önemli pozisyonda kalgay adı verilen birinci veliaht bulunurdu. Ülke içerisinde etkin olan siyasi rollerden bir diğeri de nureddinlik makamı idi. Nureddin ise Kırım Hanlığı'nda ikinci veliahd verilen unvandı. Yönetimdeki idarecilerden kısaca bahsettiğimize göre Kırım Hanlığı'nı diğer devletlerden ayıran en önemli yapıya da göz atmamız gerekmektedir. Kırım Hanlığı içerisindeki kabileler devlet yönetiminde inanılmaz büyük bir nüfusa sahiptiler. Kırım Hanlığı tarihine baktığımızda öyle garip durumlar yaşanmıştır ki devleti yöneten han mı yoksa kabile beyleri mi belli olmamıştır. Bu durum hanlığa has bir yönetim şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu noktada bize "kabileler devlet yönetiminde neden bu kadar etkin?" gibi bir soru yöneltilebilir. İşte bu sorunun cevabı Cengiz geleneğinde yatmaktadır. Özellikle Kırım Hanlığı içerisinde Şirin kabilesinin nüfusu pek ziyadesiyle fazladır. Bu nüfus Şirin kabilesinin Altın Orda'daki faydaları sebebiyle Kırım Hanlığı'nda da hissedilmiştir. Devlet içerisindeki hiyerarşiyi:

1 Ömer Bıyık, Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774) (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 28.

2 Ürekli, Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), s. 59

3 Zühal Yüksel, "Altın Orda ve Kırım Hanlığındaki Kurultay Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması", Gazi Türkiyat, 1/9 (2011), s. 23.

4 Mehmet Caner Çavuş, Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 9.

Han > Kalgay > Nureddin > Kuban-Yedisian-Bucak'taki üç serasker sultan > Şirin Beyi > Karaçi Beyler ve mirzalar, şeklinde özetleyebiliriz.¹

Altın Orda'daki divan yapısı bilindiği üzere kurultay olarak adlandırılırdı. Bu yapı Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan Altın Orda'ya geçmişti. Kırım'da ise Osmanlı Devleti'ndeki divan yapısına benzer bir yapı olan "görünüş" ihdas edildi. Bu daha önceki kurultayın yerini alan bir divan yapısıydı. Halil İnalçık bu divan yapısını "Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hallerde toplanan kalgay, nureddin, Bucak, Yedisian, Kuban seraskerleri, vezir, kazasker ve karaçi beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda harp ve sulh gibi hayati meselelerde karaçi beylerinin rey-i kati bir mahiyet taşırdı. Şirin beyi lüzum görürse, mirzaların başı sıfatıyla, bu fevkalâde meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Şirin beyi Osmanlı sadrazamı ile daima mutabakat hâlinde bulunduğundan Hanların nash ve azlinde mühim rol oynuyordu. Kırım'da huzur ve sükûnun temini için hanlar bununla uzlaşmak zorunda idi. Bu divana Osmanlı devletinin tayin ettiği Keçe Kadiaskeri ile müftüsü de katılırdı. Hristiyan azınlıktan kimse bulunmazdı" şeklinde açıklamıştır. Ayrıca meclis azalarını da "Kalgay, nureddin, Bucak, Yedisian, Kuban seraskerleri, Şirin beyi, müfti, ulugaga (vezir), kazasker ve hazine darbaşı, defterdar, aktaçı-bey, kilerci-başı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağası" şeklinde sıralamıştır.²

Bilindiği üzere Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi bize Osmanlı diyarları hakkında bilgi veren en önemli kaynakların başında gelmektedir. Evliya Çelebi'de 1665-1666 yıllarında Kırım'ın başkenti olan Bahçesaray'da bulunmuş ve divandaki hiyerarşiyi bize şöyle aktarmıştır: "Divanda han gelip tahtına oturduktan sonra sağında veliahd Kalgay Sultan solunda ikinci veliahd Nureddin Sultan yer almaktaydı. Kalgay Sultan, daimi ikametgahı olan Akmesic'den şarka doğru Kerş'e kadar uzanan sahada yer alan 300 köy ve kasabanın meselelerini divana getirirdi. Nureddin Sultan ise Keçi ırmağından Gözleve ve Or-Kapı'ya kadar uzanan sahada yer alan 250 köy ve kasabanın meselelerini divana getirirdi, bu meselelerden sonra hüküm, Hanın Yarlığı-ı Şerifi ile hükme bağlanırdı".³ Evliya Çelebi aslında bu naklinde çok önemli 20 bir hususa daha parmak basmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Altın Orda Devleti'nde Ak Orda ve Gök Orda gibi ikili devlet teşkilatı yapısı bulunmaktaydı ve bu durum Kırım'da da sağ ve sol kol olarak kendini göstermekteydi. Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerindeki kayıtlarda biz bu sağ ve sol kolun nereleri kapsadığını bilmemekteydik. Fakat adı geçen kayıt XVII. yüzyıla ait olduğu için devlet mekanizması da tam manada oturmuş olarak gözlenmektedir. Böylelikle bu kayıt sayesinde Kırım'daki sağ ve sol kolun yapısını ve idarecilerin hangi bölgelerden sorumlu olduğunu görebilmekteyiz.

Evliya Çelebi'nin bir başka aktarımına göre: "Evev lâ hanlar hangi görünüşün tahtgâhında oturursa bütün kapıkulları ve karaçi halkları el kavuşturup, âdâb üzere herkes yerlerinde durur. Hanın sağında Kalgay sultan oturur... Sonra hanın sol tarafında Nureddin sultan oturur. Yine sağ tarafında Hanefî şeyhülislâmî ve diğer üç mezhep sahibi müftüleri dururlar. Sol tarafında Kadiasker Murtaza Ali Efendi, onun alt yanında şehir mollası ve Kırım bölgesinin yirmi dört kadısı oturur. Kazaları altında gelen davaları dikkat üzere dinleyip davaları halleder ve düşmanlıkları bitirir. Allah saklasın, biri bir şeriate aykırı veya dayanaksız bir hüküm verse Tatar âlimleri o an yanlış hükmeden asiye taş ile tepelerler; asla aman vermezler. Han veziri Sefer Gazi Ağa ayak üzere durur. Ara sıra Kalgay sultan tarafında oturur ve kapıcılar kethüdasının elinde gümüş değnek ile gezip şikâyetçileri ileri çeker.

Bu divanda kapıcılar yoktur. Ot ağaları da ayak üzere hizmettedirler. Defterdar, Kalgay sultan tarafında ve divan efendisi ise Nureddin sultan tarafında dururlar. Diğer eminler hazinedarlar, mültezimler ve divan kâtipleri, hepsi başka ruznamede tarafında dururlar. Divandan sonra sofra çekilip çeşit çeşit nefis yemekler için de elbette bir

1 Zeynep Özdem, Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat, Ankara 2010, s. 16.

2 Zühal Yüksel, "Altın Orda ve Kırım Hanlığındaki Kurultay Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması", Gazi Türkiyat, 1/9 (2011), s. 22.

3 Ürekli, Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), s. 61.

tay eti bulunur.”¹ Bu aktarımda da görüldüğü üzere divana katılan idarecilerin yanı sıra Hanefi mezhebinin ve diğer üç mezhepten müftülerin de Kırım’da divan toplantılarına katıldıkları görülmektedir.

Han sarayında divan dışındaki görevliler de bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse hanın çocukları ile ilgilenen bir görevli vardır. Kırım’da bu işi yapan kişiye “atalık” derler. Atalık müessesesi bir nevi hanın ailesinin tüm fertleri ile ilgilenir. Mesela hanın karıları ve akrabalarının ihtiyaçlarını karşılar. Kırım’daki bu atalık müessesine Müslüman Çerkes aileleri seçilirdi. Bu bir nevi saray içerisinde töre haline gelmişti. Han ayrıca Çerkez, Nogay ve Beştavlılardan kişileri de sarayında bulundurur. Bunların arasında iyi iş yapanlar ödüller ile mükafatlandırılırdı.²

SONUÇ

Kırım Hanlığı’nın idari yapısına göz attığımızda devleti resmîyette yönetenin han olduğunu görmekteyiz. Kırım hanı silsile-i meratibde Osmanlı sadrazamından sonra gelmiştir. Osmanlı sultanları Kırım hanlarına, Cengiz geleneği sebebiyle son derece saygı duymuşlardır. Osmanlı sultanı Kırım hanına “kardeşim” diye seslenmektedir. Bu noktada aslında Kırım Hanlığı’nın değeri gün yüzüne çıkmaktadır. Dediğimiz gibi Kırım hanı, hanlık içerisinde en yetkili kişiydi ayrıca Osmanlı Devleti tarafından da sıradan vassal bir toprağın hükümdarı olarak görülmemekteydi. Fakat Kırım Hanlığı’nı tek başına han yönetiyordu demek çok zordur. Öncelikle hanlığın idari yapısı son derece karışıktır ve buradaki unsurlar devlet yönetiminde son derece etkindir. Kırım’da da Osmanlı Devleti’ndeki divan yapısı söz konusudur. Kırımlılar buna “görünüş” demektedir. Bu divan toplantısına kalgay, nureddin ve diğer devlet adamları da iştirak eder. Bu noktada kalgay ve nureddin’den bahsetmemiz gerekmektedir. Kalgay, Kırım Hanlığı içerisindeki birinci veliahda verilen isimdir. Yani handan sonra tahta geçen kişi normal şartlarda kalgay olmalıdır. Mengli Giray Han düşman üzerine gaza ve sefere çıkacağı bir zaman “Kırım’a kimi kaymakam bırakırsınız?” sorusuna “Oğlum Muhammed Geray kalsın.” diyecek yerde Tatar lisanıyla “*Oğlum Muhammed Geray kalgay*” demiştir böylelikle kalgaylık makamı kurulmuştur.

Safevi seferi sırasında Kalgay Adil Giray’ın ölümü üzerine han, kalgaylık makamına Saadet Giray’ın getirilmesini uygun gördü. Ancak hanedandan yaşça büyük olan Alp Giray’ın kalgaylık makamına getirilme zarureti üzerine han, oğlu Saadet Giray’ı ikinci veliaht olarak kabul etmiştir. Böylelikle “nureddin” unvanı ilk kez kullanılmaya başlanmıştır. Nureddin makamı ise Kırım’daki ikinci veliahda verilen unvan olarak kayıtlara geçmiştir. Kırım Hanlığı’nın idari yapısı içerisinde en etkin rolü oynayanlar ayrıca Karaçi Beyleri idi. Karaçi Beyleri, bir nevi ülke içerisindeki son derece imtiyazlı sınıftı özellikle Şirin Beyi, Altın Orda zamanındaki devlete katkısı sebebiyle son derece önemli bir yer oynamaktaydı. Eğer bir han hakim konumda olmaya devam etmek istiyorsa Karaçi Beyleri ile arayı iyi tutmalıydı.

Yukarıda belirttiğimiz idari elemanlar “görünüş” adı verilen divana iştirak ederlerdi. Kırım’daki divan yapısını anlayabilmemize ise Evliya Çelebi’nin siyasetnamesi ışık tutmuştur. Sonuç olarak Kırım Hanlığı idari açıdan hem Altın Orda hem de Osmanlıdan son derece etkilenmiştir. Osmanlı Devleti’nin Kırım üzerindeki büyük etkisine rağmen hanlığın Cengiz geleneğinden gelen özellikleri de tarih sahnesinden silininceye kadar sürmüştür. Bu durum ise Kırım’daki idarenin karışık olmasına sebebiyet vermekle birlikte tarihçilerin tam manada adını koyamadığı bir yapının olduğunu göstermektedir. Kırım’daki idari yapı başta da söylediğimiz gibi Doğu Avrupa’da eşi benzeri olmayan bir yapıydı

Kaynakça

AGAT, Selma. Kırım Türkleri Halk Oyunları ve Geleneksek Giysileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2002.

BİYİK, Ömer. Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774). Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007.

1 Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. cilt-7. kitap, s.510

2 Bronevskiy, Kırım, s. 45.

BRONEVSKIY, Martin, Kırım, çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.

DERMAN, Giray Saynur, “Kırım Hanlığı”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları, ed.

ALAN, Hayrunnisa – KEMALOĞLU, İlyas İstanbul 2016, s. 320-372.

DİA, “Kırım”, DİA, XXV, 447-449.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi(Haz. Seyit Ali Kahraman), 2. cilt-7. kitap, İstanbul 2011

FISHER, Alan, Kırım Tatarları, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

GÖKBİLGİN, Özalp, 1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasi Durumu, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

İNALCIK, Halil, Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

KEFELİ İBRAHİM EFENDİ, Tatar Hanı, Dağıstan, Moskof ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir, ed. İsmail Otar, Eskişehir 2005.

KIRIMLI, Hakan, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

ÜREKLİ, Muzaffer, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

TANERİ, Aydın, “Han”, DİA, XV, 517-518. YÜKSEL, Zuhul, “Altın Orda ve Kırım Hanlığındaki Kurultay Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması”, Gazi Türkiyat, I/9 (2011), s. 15-31.

KENESA VE SİNAGOG

ARASINDAKİ MİMARİ İLİŞKİ

ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yüksek Mimar Melek ERSOY

Karay Türklerinin ibadet evi olan kenesa ile Yahudilerin ibadet evi olan sinagogların (~sunagoge) birbirinden farklı simgesel içerik barındırırlar (Atmaca, 2020).

Karaylar yalnızca Tanah'ı benimseyen bir Musevi mezhebidir. Tamud'u benimseyen Musevilerden bu anlamda ayrılarak 'okuyanlar' anlamına gelen Karaylar adını aldılar (Karamanoğlu, 2015).

"Karaylar sadece Tevrat'ı kabul ediyor. Yani Yahudilerin ilave ettikleri kutsal kitapları, Mişma, Dimara ve diğer şeyleri kesinlikle kabul etmiyoruz. Bir de bu fark var. Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammedi peygamber olarak görüyoruz" demektedir. (Ulutürk, 2018).

Kenesa'ya gitmeden önce tamamen yıkanırılar ama abdest yoktur asıl amaç temiz olmaktır. Ayinlerine tefilla-,tefillah adı verilir. Evde Tevrat okunurken de ayakkabı çıkarılır. Diğer Yahudilerin aksine tüm baş örtülür (Karamanoğlu, 2015)

Karailerin kıblesi Kudüs'te bulunan Siyon Dağı'ndaki Süleyman mabedidir ve mihrapları kiblelerine bakar (Kuzgun, 2015).

"Karaylar sadece Tevrat'ı kabul ediyor. Yani Yahudilerin ilave ettikleri kutsal kitapları, Mişma, Dimara ve diğer şeyleri kesinlikle kabul etmiyoruz. Bir de bu fark var. Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammedi peygamber olarak görüyoruz" demektedir. (Ulutürk, 2018).

Kenesa'ya gitmeden önce tamamen yıkanırılar ama abdest yoktur asıl amaç temiz olmaktır. Ayinlerine tefilla-,tefillah adı verilir. Evde Tevrat okunurken de ayakkabı çıkarılır. Diğer Yahudilerin aksine tüm baş örtülür (Karamanoğlu, 2015)

Karailerin kıblesi Kudüs'te bulunan Siyon Dağı'ndaki Süleyman mabedidir ve mihrapları kiblelerine bakar (Kuzgun, 2015).

Kenesalar dikdörtgen biçiminde plana sahiptir. Hz. Süleyman'ın Kudüs'te inşa ettiği Bet Ha-Mikdaş'ta ya da günümüzdeki Yahudi sinagogları gibi üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Gehal, Şulhan ve Moşav zekenim olarak adlandırılmaktadır (Süleymanov, 2013).

Sinagog, Yunanca Synagoge'dan gelmiştir. Sinagoglar için kullanılan başka bir sözcük de 'dua evi' anlamında olan "proseukhe" dir. (Oğuz & Ateş, 2020)

Göçebeyken taşınabilir çadır şeklinde olan ibadet yerleri, yerleşik yaşama geçince taş malzeme ile tapınak inşa etmişlerdir.

M.Ö. 6.yy'da meydana gelen Babil Sürgünü sırasında tapınağın yokluğunu doldurmak için ilk sinagoglar ortaya çıkmıştır (Gutmann, 1972).

Sinagoglar mümkün olduğunca su kaynaklarının yakınında ve çevreye hakim olan yüksek bir alanda inşa edilirdi. Sinagogda bulunan mimari unsurlar; ehal, teva, mezusa ve parohettir (Türkoğlu, 2001).

Tüm sinagoglar doğu yönüne bakar. Buna İbranice'de bu yönelime mizrah denmektedir (Özmenli, 2014)

Kutsallar kutsalı adıyla anılan ilk tapınak iç mekânı ikiye bölünmüştür (Ertürkmen, 2013).

İlk bölüm giriştir. İkinci bölüm 10 Emir'in saklandığı ahit sandığının bulunduğu yerdir. Tanrı Yahudi inancına göre bu bölümdedir (Tuna, 2006).

Yahudi kanunlarına göre sinagogun inşası için bazı kurallar vardır. Bu kurallar;

1-sinagog kudüs'e yönlendirilmiş olmalıdır.

2- Ehal, giriş kapısının karşısında bulunmalıdır.

3-ibadet mekânına girişte antre bulunmalıdır. bu ibadet mekânına doğrudan girişi engellemek ve düşünceden uzaklaşmaya yardımcı olmak içindir.

4- Talmud'a göre Kutsal tapınakta kadınlar ve erkekler ayrı yerlerde ibadet etmektedir bu yüzden sinagoglarda da kadınlar arka sıralarda ya da üst katlarda ibadet etmelidir.

Yahudiler tarih boyunca sürgündeydiler. Bu nedenle karakteristik bir sinagog mimarisi yaratamamışlardır (Kına, 2018).

2. Karay Türkleri ve Kenasa

Karay Türklerine verilen Karaim adı Arami-İbrani kökenli olup -im eki çokluk belirtmektedir (Ayberk, 2018).

Kenesa sözcüğü İbranicede 'toplanma evi' anlamında olan Bet ha-Kenese'den gelmektedir (Süleymanov, 2013).

Kenesa sözcüğü, Hazar Karaileri ve İranlılar kullanırken özellikle İstanbul'daki Karailer, İbranice bir sözcük olan, kutsal cemaat anlamında "Kahal" sözcüğü ile tanımlarlar (Levi, 2016).

Arap dilinde kenesa, kilise anlamına gelmektedir (Jamontaite, 2015).

Karaylar yalnızca Tanah'ı benimseyen bir Musevi mezhebidir. Tamud'u benimseyen Musevilerden bu anlamda ayrılarak 'okuyanlar' anlamına gelen Karaylar adını aldılar (Karamanoğlu, 2015).

Karaylık yaşayan en eski Musevi mezhebi olduğundan bahsedilmektedir (Frank, 2004).

"Karaylar sadece Tevrat'ı kabul ediyor. Yani Yahudilerin ilave ettikleri kutsal kitapları, Mişma, Dimara ve diğer şeyleri kesinlikle kabul etmiyoruz. Bir de bu fark var. Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammedi peygamber"

2.4 Trakai Karay Kenesası

Trakai Karay Kenesası 16. yüzyılda yanmış olup 1533 yılında yeniden yapılmıştır. 18. Yüzyıla kadar birkaç defa daha yıkılmıştır ve yeniden restore edilmiştir. 1794 yılında da yanmış ve Slutsk ve Kırım Karayları yapıyı yeniden inşa edilmiştir. 1812 yılında Trakai'den geçen Fransız askerleri yakmıştır. Ahşap kenesası yapısı 19. yüzyılın ilk yarısında yeniden inşa edilmiştir. Kenesa 1898-1899 yılının projesine göre 1903-1904 yılında yeniden restore edilmiştir (Jamontaite ve Akova, 2016, 41). Bugün 15. Yy'da olduğu yerle aynı yerdedir. (Zajackowski, 2009). Sovyetler Birliği tek açık bırakılan kenesadır (Yılmaz, 2010).

Fot.2. Trakai Karay Kenesası Avlu Görünümü (Ayberk, 2018)

Dikdörtgen bir arazide geniş avlulu olarak inşa edilmiştir (fot.2). Ana yola açılan anıtsal giriş kapısının yanı sıra midraşın hemen önünde bir kapı daha bulunmaktadır. Barok üslupla saç malzeme kullanılarak yapılmış çatıya sahiptir. Yapı simetrik. Karay evlerindeki üç pencereci cephe anlayışı kenesada da uygulanmıştır (Ayberk, 2018)

Trakai'deki kenesanın avlusunun girişinde iki adet sütun arasında demir giriş kapısı bulunmaktadır. Bu sütunlardan biri; 1397, diğeri ise 1812 tarihlerinde yapılmıştır. 1397 yılı Karay topluluklarının Trakai'ye gelişini, 1812 yılı çıkan yangın sonrasında kenesanın yeniden inşası tarihini göstermektedir (Zajackowski, 2009).

Yapıya patika ile ulaşılmaktadır. Yapı girişi demir kapı ile sağlanmış olup iki kolon arasındadır. Kolonlarda İbranice harfler ve arap rakamları yapıyı 1894 yazılmıştır. Çatıdaki kupoların üzerinde eskiden davud yıldızı bulunurken sonrasında kaldırılmıştır (Ayberk, 2018).

Antik dönem diaspora sinagog mekân kurgusu terk edip; aron kodeş ve bima'nın doğu duvarında konumlandırıldığı oturma sıralarının doğrusal biçimde doğu duvarındaki hekal'e bakacak şekilde kurgulandığı bir düzene geçilmiştir (Zeren, 2010).

Hristiyan toplumdan etkilenen Yahudiler bazilikal planlamaya geçmiştir. Aynı iç cephede bima ve aron kodeş bir araya gelmiştir (Zeren, 2010). Bu kenesada da bu etki görülmektedir. Oturma biçimleri ehale göreceği biçimde planlanmıştır. İbadet mekânı kare plana sahiptir. Bu alan sekizgen biçiminde bir ahşap kubbeyle örtülmüştür. Kubbenin yapısal taşıyıcılığı yoktur. Kubbe ile duvarlar üçgen kesitlerle birleştirilmiştir. Bu kesitler bitkisel kalem işi desenlerle süslenmiştir. Sekizgen kubbenin konstrüksiyona eklenilen kısım ahşap padavtalar ile yapılmıştır. Mekan işlevsel olarak ayrılan üç kısımdan oluşur. İlk kısım 18 metre karedir. Tanah okunacağı zaman gerekli olan el ayak yıkama ritüeli için bakırdan bir lavabonun bulunduğu kısımdır. Tören başlamadan önceki bekleme alanıdır. Bu alanda oturma ünitesi de bulunur. Bekleyen yaşlılar için ve ibadet sırasında üst kata çıkamayan yaşlı kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Kadınlar bölümüne girişin hemen karşısındaki merdivenden çıkılmaktadır. Yahudilerden farklı Karaylar kenesada ayakkabılarını çıkarırlar. Bunun sebebi, Hz. Musa Peygamber'in Sina Dağı'nda 10 emri aldığı zaman bulunduğu yeri kutsal toprak kabul edilip

Musa Peygamber'in üstündeki şalı ve ayakkabıları çıkararak secde ettiğindendir. Erkekler giriş katında ibadet ederken (Fotoğraf 3), kadınlar başları örtülü bir şekilde üst katta ibadet ederler (Fotoğraf 4). Trakai'deki kenesa iki katlı iken Kırım'daki kenesa ise üç katlıdır. Kırım'daki kenesada ibadet mekanları, ilk katta erkekler, ikinci katta başları örtülü kadınlar, üçüncü katta çocukların ibadet edeceği şekilde ayrılmıştır. Trakai'deki kenesada çocuklar, ikinci katta kadınlarla birlikte ibadete dahil oldular. Kutsal dolap güney kısmındaki duvarda bulunur. Ehal, yapı içindeki en önemli kısımdır. Zemin kotundan yüksek ve kubbenin alt sınırını geçecek seviyede yüksek mobilya simetrik barok bir üslupla yapılmıştır. (Atmaca, 2020).

Klestori pencerelerinin altında bulunan On emir levhalarının ön kısmında iki adet kompozit sütun arasında iki adet yağ kandili konumlandırılmıştır. Bugün sadece dekoratif olarak bulunmakta olup kullanılmamaktadır. Tüm dua mekânını dolaşan ahşap silmenin alt kısmı, dış cephe kaplaması ile aynı malzeme kullanılan geometrik rustik taş doku ve ışık-gölge etkisini yansıtacak biçimde kalem işi ile işlenmiştir. Barok ve Rokokoda sıva üstü kalem işleri sıklıkla kullanılmaktadır. Dış cephe ile karşılaştırıldığında iç mekânda geometrik ve soyut biçimlerdeki görsel tezyinatlar vardır. Giriş alanından merdivenle çıkılan birinci kat, dikdörtgen planlı kadınlar bölümüdür. Alt katta kullanılan mobilyalar burada da bulunmaktadır. İbadetin izlenebilmesi için tornada çekilmiş ağaç parmaklıklarla yapılan ince uzun bir açıklık vardır (Ayberk, 2018).

Fot.3. Trakai Karay Kenesası Erkekler Bölümü (Ayberk, 2018)

Fot.4. Trakai Karay Kenesası Kadınlar Bölümü (Ayberk, 2018)

Yahudi topluluklarının geniş bir coğrafyada yaşadıklarından biçimsel olarak farklı kültürlerin etkisi ile farklı sinagog tipleri meydana gelmiştir (Ayberk, 2018).

2.5. Vilnius Kenesası

Vilnius'daki kenesada oturma birimleri doğrusal olarak yerleştirilmiştir. Ehal sade bir mobilya olup Tevrat'ı saklamak için kapalı bir alan kullanılmamıştır. Sovyet döneminde kapatılıp dörde bölünerek dört ayrı konut olarak kullanılmıştır. (Ayberk, 2018)

olarak görüyoruz” demektedir. (Ulutürk, 2018).

Ortaçağ’da Karaylar gerçek Museviliğinin temsilcisinin kendileri olduğunu öne sürmüşlerdir. Karay ismi etnik bir kimlik değil dini bir terimdir. 2015 rakamlarına göre dünyada 30 bin civarında (Mısır Karayları, Arap Karayları, İsrail Karayları ve Rus Karayları) mensubu vardır. Bunlardan 2 bin kadarı Türk Karaylardır (Karamanoğlu, 2015).

Türk Karay toplumunun Türkiye dışında bulundukları yerler Kırım, Ukrayna, Litvanya, Polonya ve Rusya’dır (Sempozyumu, Uluslararası Karay Çalışmaları, 2010).

Osmanlı Devleti’nde Rabbani Yahudilerden farklılıkları nedeniyle ayrı olarak ‘Cemaatbaşı’ seçme hakkı Karaylara verilmiştir. Karayların tarikatına ‘Karaim’ denirdi. Bu tarikata mensup olanlar diğer Yahudilerle oturmazlar yemez içmezler. Diğer Yahudilerle evlenmezler. Kendi okulları vardır. Musa’nın beş kitabını ve on emri kutsallarıdır (Karamanoğlu, 2015).

Karaylar için ağaç kutsaldır. Mezarlıklara kayın ağacı dikerler ve her soyun bir kayın ağacı vardır. Kayın ağacına dua ederler ve kutsal sayarlar. Dallarını koparmak yasaktır. Dipleri daire şeklinde işaretlenmekte olup bu da güneşi sembolize etmektedir (Ulutürk, 2018).

Kenesaların bir kısmı yıkılmış, bir kısmı yeniden işlevlendirilerek farklı fonksiyonlarla günümüzde kullanılmaktadır. Sivastopol’deki kenesa spor kulübü bünyesinde yeniden işlevlendirilirken, Gözleve’deki kenesa anaokuluna, Kiev’deki kenesa Aktörler Evi’ne dönüştürülmüştür (Zajackowski, 2009).

Kenesa’ya gitmeden önce tamamen yıkanır ama abdest yoktur asıl amaç temiz olmaktır. Ayinlerine tefilla, tefillah adı verilir. Evde Tevrat okunurken de ayakkabı çıkarılır. Diğer Yahudilerin aksine tüm baş örtülür (Karamanoğlu, 2015)

Karailerin kiblesi Kudüs’te bulunan Siyon Dağı’ndaki Süleyman mabedidir ve mihrapları kiblelerine bakar (Kuzgun, 2015).

Kenesalar dikdörtgen biçiminde plana sahiptir. Hz. Süleyman’ın Kudüs’te inşa ettiği Bet Ha-Mikdaş’ta ya da günümüzdeki Yahudi sinagogları gibi üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Gehal, Şulhan ve Moşav zekenim olarak adlandırılmaktadır (Süleymanov, 2013).

Gehal, yapının güney yönünde bulunur. Burada Aron ha Kodeş içinde Tevrat rulolarının bulunur ve kutsaldır. Bu bölüm perde (parohet) ile örtülür. Perdenin önünde sadece ibadet esnasında yakılan ebedi ve daimi olarak isimlendirilen lamba (Ner ha-Tamid) yer almaktadır. Kenesada ibadet için ayrılan büyük bölüme ise şulhan denir. Bu bölüm gehalden balkonu tutan sütunlara kadar devam eder. Balkon kadınlar bölümü için ayrılmıştır. Moşav zekenim, şulhan bölümünden kadınlar bölümünü taşıyan sütunlarla ayrılır. Ayakta duramayacak yaşlıların kullandığı oturup kalkmalarını sağlayan peykerlerin bulunduğu alandır. Yas tutanlar, kenesaya giremeyen karailer de moşav zekenimde ibadet etmektedir (Süleymanov, 2013)

2.1.Kudüs Kenesası

Yahudilik dini de tapınağı göksel bir ilk örneğinin görünümü olarak gören bu kadim öğretiyi sürdürmektedir. İsrailoğulları, Ahit Sandığı’nın saklandığı Kutsal Çadırın (tabernaculum)’9 , tüm kutsal araç, gereç ve tapınak modellerinin, Yehova tarafından ezelden beri yaratılmış olduğuna inanırlardı. Yehova, Musa’ya şu sözlerle seslenmektedir: Aralarında yaşamam için bana kutsal bir yer (tabernaculum) yapınlar. Konutu ve eşyalarını sana göstereceğim örneğe tıpatıp uygun yapın (Mısır’dan Çıkış, xxv:8-9). Her şeyi sana dağda gösterilen örneğe göre yapmaya dikkat et”. Davud, tapınak yapılarının, tabernaculum’un ve tüm eşyanın planını oğlu Süleyman’a verirken, “Tüm bunlar Rab’bin elinden çıkmış bir yazıda açıklanmış ve bana da bu yazılanları idrak etme gücü verilmiştir” der (1. Tarihler, xxvii:19). Ayrıca Süleyman şöyle buyurmaktadır: “Bana çok kutsal olan adına, Tapınağı ve oturduğun kentte bir sunağı, en başından hazırladığın çok kutsal çadır

modeline göre inşa etmemi buyurdun” (Ayberk, Litvanya Karayları’nın Tarihi ve Kenesa Örnekleri Bağlamında Trakai Karay Kenesas’ının İç Mekanına İlişkin Bir İnceleme, 2018)

Anan ben David’in ilk faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönemlerde Talmudu takip eden Yahudiler nedeniyle zor yıllar geçirmiştir. Yaşana bu zor durumu anımsama amacıyla Kudüs’te inşa edilen ilk kenesa yerin altında inşa edilmiştir (Ayberk, 2018). Bu kenesa Kudüs’te Karaim Sokağı’nda hala varlığını korumaktadır. Yapı girişi olan kemerli bir kapı merdivenlere açılmaktadır. Merdivenler küçük bir avludason bulmaktadır. Bu avludan kenesaya giden merdivene açılan bir kapının beraberinde müzeye, mutfaka ve konuk evine açılan diğer kapılar bulunmaktadır. Kenesaya açılan kapı avlunun solunda yer almaktadır. Bu kapıda ayakkabılar çıkarılarak ve merdivenlerden kenasaya doğru inilmektedir. Merdiven bitiminde sol tarafa ellerin yıkanması için bir lavabo bulunmaktadır. İbadet bölümü en büyük alandır ve zemin halıdır (fot.1).

Fot.1. Kudüs Anan Ben David Kenesas (Ayberk, 2018)

Kudüs’teki kenesanın Litvanya’daki kenesadan farkı burada ibadetler zeminde gerçekleştirilmektedir. İslam dinindeki namazı amsırmaktadır. Yedi tip hareketi bulunur. İkinci alan zeminden yükseltilmiş olan ana okuma mobilyasının (teivah) bulunduğu alandır. Teivah alanı Kantor ve Kohen tarafından kullanılmaktadır. (Fot. 4). Tevrat rulolarının bulunduğu kısım ise üçüncü alandır. (Fot. 5). Hz. Süleyman tapınağında bulunan ahit sandığının olduğu mekânı temsil etmektedir. Zemin kotu altında bu yapının inşa edilme sebebi korunmak veya dinsel anlamda yolcuğu ifade ettiği söylenmektedir (Ayberk, 2018)

Sade görümlü duvarlara rağmen ilk dönem diaspora sinagoglarının tipolojisiyle inşa edilmiş “Teva” merkezli alan zengin bir iç görünüme sahiptir (Ayberk, İstanbullu Musevi Türkler Karaylar ve Hasköy Karay Kenesas, 2017).

Teva, dört sütunlu iki basamakla çıkılan üzeri açık bir alandır. Ehal’in konumlandırıldığı duvara bakan kısımda Tora’nın okunduğu kürsü bulunmaktadır. Giriş kapısının sol tarafı kadın matemlilere, sağ tarafı erkek matemlilere ayrılmıştır (Levi, 2016).

Süleyman mabedinde Tora’nın merkezde olduğu bir planlama olmamasına rağmen diasporanın etkisiyle Tora etrafında toplanan Yahudilerin zaman içinde bunu plan tipolojilerine yansıttıkları görülmektedir (Zeren, 2010).

Bunun yanında Karait Müzesinde bulunan panolarda da Kudüs Kenesasının aslında yer altında olmadığı, geçen zaman içinde yükselen şehir kotuyla bu hali aldığı gösterilmektedir. İstanbul’daki kenesanın da benzer şekilde yol kotunun yükselmesi nedeniyle alçakta kaldığı söylenmektedir.

2.2.Hasköy Karay Kenesas(Sinagogu)

Kırım Karayları ve İstanbul Karayları birbiri ile yakın ilişkilerin vardır (Karamanoğlu, 2015)

İstanbul’da birçok yerde ibadethaneleri vardı. Tarih içinde İstanbul’da 30 Karay Sinagog’u yapılmıştır. Karayların ibadethaneleri ‘kenesa’ olarak adlandırılır. İstanbul’da ayakta kalan tek kenesa Hasköy Karay Sinagogu’dur. İnşa tarihi bilmemektedir. Bizans döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir. 16. yy’da yıkık olan yapı 1536’da onarılmıştır. 1729’danymış ve Kırım Karaylarının yardımıyla onarılmıştır. Sonrasında defalarca zarar gören kenesa 1842 yılında Sultan Abdülmecit’in izniyle onarıldı. Yapı caddenin 5 metre altındadır. Taş duvarlarla etrafı döşenmiştir. Karay Musevileri ibadethaneye girerken ayakkabılarını çıkarır, ibadet esnasında yer yer secde ederler (Şişman, 1957).

İstanbul Karayları Hahambaşılığa bağlı değildir. Ruhban sınıfı yoktur. İbadetleri Hazanlar yönetir. Hazanlar özel olarak eğitilmiş din görevlileri olup gönüllü olarak yaparlar. Para kazanmak için ayrıca işleri vardır. İnançlarına göre inanan herkes Haşem’e inanır. Musa peygamber Sina Dağı’nda On Emri aldığı anda secde ettiğinden Karay Musevileri de dua ederken secde ederler (Karamanoğlu, 2015).

Romansk-mudejar üsluptaki keneseanın soğan kubbesinin üzerinde Karay Türklerinin kale, kalkan ve senek görsellerinden barındıran bir belgi bulunmaktadır. Bu belginin Karay Türkleri tarafından Davut yıldızı yerine kullanılmıştır (Doğan & Kıvrıkdal, 2002).

Sinagoglarda toplu olarak yapılan ibadetlerde erkeklerin ve kadınların yeri ayrıdır. Kadınlara ayrılan alanın adı Ezrat Naşim olup, ya balkon bölümü ya da yanındaki maksurelerdir (Alaskarova, 2015).

Trakai'deki Karaysokağında Karayevleri bulunmakta olup hepsi ahşaptan üretilmiştir. Geleneksel Karay evinin sokağa açılan üç penceresi vardır. Birinci pencere kendisine, ikinci pencere Grandükü Vytautas'a, üçüncü pencere ise Tanrıya atfedilmektedir (Jamontaite & Akova, Litvanya Karay Türklerinin Etnik Turizm Potansiyelinin İncelenmesi, 2016).

Altın Ordu bozkırlarına düzenlenen sefer esnasında Litvanya Grandükü Vytautas Kırım'dan birkaç yüz Karay ailesi alıp onları Litvanya Grandüklüğü topraklarına yerleştirmiştir. Grandükü Vytautas için Karayları sadık koruyucu ve cesur askerlerdi (Jamontaite, 2015).

3.SİNAGOG

Sinagog, Yunanca Synagoge'dan gelmiştir. Sinagoglar için kullanılan başka bir sözcük de 'dua evi' anlamında olan "proseukhe" dir. (Oğuz & Ateş, 2020)

Göçebeyken taşınabilir çadır şeklinde olan ibadet yerleri, yerleşik yaşama geçince taş malzeme ile tapınak inşa etmişlerdir. M.Ö. 6.yy'da meydana gelen Babil Sürgünü sırasında tapınağın yokluğunu doldurmak için ilk sinagoglar ortaya çıkmıştır (Gutmann, 1972).

Yahudilerin toplantı ve eğitim için kullandıkları ibadethanelerine sinagog veya havra denir. Havra İbranicede hebrah anlamında olup Sinagog yunanca kökenli olup beraber olma anlamındadır. Havranın MÖ 6.yy'da diyaspora cemaatlerinin Süleyman Mabedinde ibadet etmesinin engellenmesiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır. Hahamlar sinagoglara başkanlık eder ve ayinleri yönetir. Hazanlar ilahi ve duaları okur. Haham olmadığında ayinleri yönetirler (Özen, 1993).

Sinagoglar yemek ve ziyafet, eğitim, ihtiyaç sahiplerine yardım edildiği, toplantı salonu, mahkeme, lojman, misafirhane olarak kullanılmıştır (Kına, 2018).

İnaniş'a göre Musa peygamber On Emir'i aldıktan sonra Sina Dağı civarındaki Yahudilerin ibadet etti taşınabilir çadıra onların yanına geri dönmüştür (Tuna, 2006). Bu çadıra İbranicede Mişkan denmektedir. İlk tapınak inşaat edilene kadar bu çadır Yahudiler için ibadet mekânıydı (Kına, 2018).

Sinagoglar mümkün olduğunca su kaynaklarının yakınlarında ve çevreye hakim olan yüksek bir alanda inşa edilirdi. Sinagogda bulunan mimari unsurlar; ehal, teva, mezuya ve parohettir (Türkoğlu, 2001).

Sefer Tora, Tora'nın bir hayvan derisine yazılarak parşömen haline getirilmiş halidir (Ertürkmen, 2013). Ehal, Sefer Tora'ların saklandığı ve sinagogun en kutsal bölümünü olan dolaba verilen addır (Ertürkmen, 2013).

Teva-Bima, anlamı İbranicede Nuh peygamberin gemisidir (Ertürkmen, 2013). Tora'nın okunduğu kürsüye verilen addır (Kına, 2018). Bima, Kutsal Tapınak'ta kurban taşının Sinagogdaki karşılığıdır (Tuna, 2006).

Tüm sinagoglar doğu yönüne bakar. Buna İbranice'de bu yönetime mizrah denmektedir (Özmenli, 2014)

Kutsallar kutsalı adıyla anılan ilk tapınak iç mekanı ikiye bölünmüştür (Ertürkmen, 2013).

İlk bölüm giriştir. İkinci bölüm 10 emir'in saklandığı ahit sandığının

bulunduğu yerdir. Tanrı Yahudi inancına göre bu bölümdedir (Tuna, 2006).

"Kutsallar Kutsal'ının" ön kısmında tütsü sunağı, altın şamdan, ekmeğin konduğu masa yer alır. Avluda 1 sunak bulunur (Ertürkmen, 2013). Bu sunak kurbanların sunulması için kullanılır. Avluda Piriçten yapılmış 1 tekne vardır bu teknede abdest için kullanılmaktaydı (Kına, 2018).

Kurban ibadetlerini sadece kutsal tapınakta yapmışlardır (Ertürkmen, 2013). Bugün tapınak bulunmadığı için bu ibadeti gerçekleştirememektedirler.

Havraların cepheleri genellikle Kudüs'e bakar. İbadetler Kudüs'e yönelerek eda edilir. Kudüs Mabedinde bulunan yedi kollu şamdanı (menora) temsil eden büyük bir şamdanda Havra'da bulunur (Özen, 1993).

Bima üzerinde bulunan rahlede tora tomarı konularak ayin esnasında okunur. Sinagoga baş kapatılarak girilir. Havralara ayakkabı ile girilir. On Emir'de sinagoglara insan tasviri ve heykel konulması 2. maddesiyle yasaklanmıştır. Sinagoglarda gelenekçi cemaatler kadın erkek ayrı otururken, reformcu cemaatler bu kurula uyulmamaktadır (Özen, 1993)

Venedik gettosundaki Sinagog yapılarının mimari kurgusu özellikle belli saatlerde izole ve kendi içine kapalı yaşayan Yahudiler adına bir yaşam merkezi olmuştur. Getto'daki ilk sinagogların konumlanması ve kurgulanmasında 3 ölçüt önemlidir. Bunlar 'Venedik Cumhuriyeti'nin yasaları', 'getto alanının yerleşme açısından sınırlı olması' ve 'Yahudi yasaları'dır. Günümüz gettosu sinagoglarının mimari stili 16. ve 17.yy.'larda şekillenmiştir. Ana mimari kurgu, iki kutuplu aksiyal bir plandır. Aksın bir ucunda Teva rulolarının saklandığı kutsal dolap olan ehal bulunur. Diğer ucunda dua okuma kürsüsü bimah konumlandırılmıştır. İtalyan sinagog mimarisinin ana karakterini oluşturan uzamsal-aksiyal plandır. Getto'da yer alan tüm sinagoglar bu plan kurgusuyla yapılmıştır. Ehal, Kudüs'e sırtı dönük şekilde yerleştirilir, doğu yönündedir. Bimah, okuyucunun Kudüs'e bakacak şekilde ehale dönük olarak batı yönünde yerleştirilmiştir. Oturma sıraları ise, aksın iki uzun yönünde yerleştirilmiştir. Aksın orta bölümü açıktır. Bu ala geçit törenleri için kullanılmaktadır. Genelde dikdörtgen plan şemasını kullanılırken İtalyan Sinagogu'nda kare plan uygulanmıştır (Ateş, 2010)

Barok üslupla yapılmış sinagog dekorasyonları İtalyan sanatının başarılı örneklerindendir (Ateş, 2010).

Bimah, diğer sinagoglardan farklı olarak zeminden oldukça yükseltilmiş bir platformda bulunur. Gettonun tüm sinagoglarında ortak özelliği ehale niş içinde yapılmasıdır. Bimah da restorasyon çalışmaları ile üç sinagogda özel bir niş içine alınmıştır. Bu bimahı taşınabilir eleman olmaktan sabit bir eleman olmasını sağlamıştır. Bu niş dış mekana da yansıtılmıştır ve cephede görülmektedir. Bu kurgu 'Liago' olarak adlandırılıp Arap orjinli Venedik mimarisinin karakteristik bir özelliği olduğu söylenmektedir (Ateş, 2010).

Süslemelerde yalnızca bitki ve hayvan figürleri kullanılmıştır. 'Scuola' olarak adlandırılıyorlardı. Bunun nedeni ibadetin yanında eğitim alanları da olmalarıdır (Ateş, 2010)

3.1. İstanbul Sinagogları

İstanbul'da bulunan sinagogların belli bir sitili yoktur. Binalar inşa ettiği döneme göre farklılık gösterir. Sinagog avlu veya bahçeye sahiptir ve bu alan duvar ile çevrilidir. Avluda çeşme ve havuz (yalak) bulunmakta olup ibadet öncesi temizlik amacıyla konulmuşlardır. Sinagog şekilleri dört köşe, dikdörtgen ve merkezi olarak ayrılır. Geleneksel Sefarad sinagoglarının belirgin özelliği Teva'nın (dua okuma kürsüsü) salonun merkezinde bulunmasıdır (Örneğin: Yanbol, Caddebostan, Zülfaris). Teva bazı sinagoglarda Ehal'in yanında (Neva Şalom, Şişli) ya da arka duvara bitişik (Haydarpaşa) konumlandırılmıştır. Sinagoga giriş ve Ehal'e çıkış üç basamakla sağlanır. Genellikle ahşap ya da yığma taş olan eski sinagogların neredeyse tamamının çatısı ahşaptır (Özen, 1993)

İstanbul Karaköy adı Bizans döneminde buraya yerleştirilen Karay Yahudilerinden gelmektedir (Kına, 2018).

Osmanlı döneminde inşa edilen sinagog cephelerinde süsleme ve sembol kullanımı çok azdır. Genelde sinagogların avlu duvarları yüksektir. Bu dış dünya ile ibadet etmeye gelenlerin ilişkisini kesmesini sembolize etmektedir (Kına, 2018). Bazı sinagogların tavanlarında natürmort ya da doğa resmi kalem işçiliklerine yer verilmiştir (Ertürkmen, 2013).

Altı kollu yıldız Davut peygamberi simgelemektedir. Bu sembolü cephelerde, cumballarda, balkon parapetlerinde, kapı üstlerinde kullanmışlardır (Ertürkmen, 2013).

Osmanlıda tanzimat fermanı ile gayrimüslimlerin ibadet yapılarını ufak ölçekte tutma zorunluluğu, kubbesiz olma zorunluluğu, çevresindeki camiden alçak ve gösterişsiz olma zorunluluğu kaldırılmıştır. Bununla beraber sinagog mimarilerinde de Görkemli yapılar oluşmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti sınırları içindeki sinagoglar başta merkezi plan şemalı olarak yapılırken batılılaşmanın etkisiyle bazilikal plana evrilmiştir (Tuna, 2006). Bezemeler 19.yy'ın birinci yarısı döneminde yapılan stilde kalem işleri içermektedir. 1832'deki ferman sonrası yapılmışlardır (Türkoğlu, 2001).

SONUÇ

Karay Türklerinin ibadet evi olan kenesa ile Yahudilerin ibadet evi olan sinagogların (~sunagoge) birbirinden farklı simgesel içerik barındırırlar (Atmaca, 2020).

Museviler Altı kollu yıldız sembol olarak kullanırlar. Altı kollu yıldız Davut Peygamberi simgeler. Museviler altı kollu yıldız, altı kollu şamdan gibi semboller kullanırken Karaylar kullanmazlar.

Karayları Hahambaşılığa bağlı değildir. Ruhban sınıfı yoktur. İbadetleri Hazanlar yönetmektedir. (Karamanoğlu, 2015). Museviler Hahambaşılığa bağlıdır. İbadetleri Haham yönetir. Haham yoksa Hazanlar yönetir.

Kenesalar dikdörtgen biçiminde plana sahiptir. Hz. Süleyman'ın Kudüs'te inşa ettiği Bet Ha-Mikdaş'ta ya da günümüzdeki Yahudi sinagogları gibi üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Gehal, Şulhan ve Moşav zekenim olarak adlandırılmaktadır (Süleymanov, 2013).

Sinagoglar mümkün olduğunca su kaynaklarının yakınlarında ve çevreye hakim olan yüksek bir alanda inşa edilirdi. Sinagogda bulunan mimari unsurlar; ehal, teva, mezuza ve parohettir (Türkoğlu, 2001).

Plan formu olarak kare, kareye yakın ya da dikdörtgen formlarda yapılmışlardır. Avlu ya da bahçe her iki yapı tipinde de görülmektedir.

Malzeme olarak taş ve ahşap ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumun nedeni yapıların yapıldığı dönemin imkanları sebebiyledir.

Kenesa da Sinagoglar da bulunduğu bölgenin ve dönemin mimarisinden etkilenmiştir. Kendilerine özgü mimari bir stilleri yoktur. Farklı coğrafyalardaki kenesa ve sinagoglar birbirlerine benzemek yerine bölgedeki baskın mimariye benzemektedirler. Bunun sebebi Yahudilerin defalarca sürgün edilmesidir (Kına, 2018). Bu nedenle karakteristik bir ibadet alanı mimari oturtamamışlardır.

Sinagoglar Osmanlı'nın tanzimat dönemi öncesi merkezi plan şemalı iken sonrasında batıya açılması ile İstanbul Sinagoglarında bazilikal plan gözlemlenmeye başlanmıştır (Tuna, 2006). Bu da net bir mimari stilin oturmadığını hala bu sürecin devam ettiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

ALASKAROVA, P. (2015). İlahi-Dinlerde Kadının Statüsü: Yahudilik-Hristiyanlık-İslamîyet,. Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi, 22.

ATEŞ, S. (2010). Venedik Gettosu: Dünyadaki İlk Getto Yerleşmesinin Mimari Kurgusu. Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, Uygulamalı Bilimler ve Mühendislik, 59-79.

ATMACA, E. (2020). Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri. Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi II, 57-81.

Ayberk, B. (2017). İstanbullu Musevi Türkler Karaylar ve Hasköy Karay Kenesas. İç Mimar Dergisi, 72.

AYBERK, B. (2018). LitvanyaKarayları'nın Tarihi ve Kenesa Örnekleri Bağlamında Trakai Karay Kenesas'ının İç Mekanına İlişkin Bir İnceleme. Mimarlık ve Yaşam Dergisi, 75-105.

DOĞAN, İ., & Kıvrıkdal, İ. (2002). Karaim Türkleri. Türkler Ansiklopedisi (Cilt 20, s. 784). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ERTÜRKMEN, B. S. (2013). Ankara Yahudi Mahallesi Birlik Sokak'ta Bulunan Ankara Sinagogu İle Albukrek Ve Araf Konutlarının 19.Yüzyıl Osmanlı Batılılaşması Bağlamında İncelenmesi. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 7-145.

FRANK, D. (2004). Search Scripture Well: Karaite Exegetes and the Origins of the Jewish Bible. Leiden Brill.

GUTMANN, J. (1972). The Origin of the Synagogue. New York.

JAMONTAİTE, K. (2015). Etnik Turizmin Bir Turistik Ürün Olarak İncelenmesi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 80,148.

JAMONTAİTE, K., & Akova, O. (2016). Litvanya Karay Türklerinin Etnik Turizm Potansiyelinin İncelenmesi. Turizm ve Araştırma Dergisi, 5, 39.

Karamanoğlu, P. K. (2015). İstanbul'daki Son Karaylar. Tehlikeli Diller Dergisi, Kış, 80-106.

KINA, M. C. (2018). İstanbul Hasköy Abudara (Parmakkapı) Sinagogu Restorasyonu. Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 26-90.

KUZGUN, Ş. (2015). Hazar ve Karay Türkleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

LEVİ, B. (2016). Bizans'tan Günümüze İstanbul Karaileri. İstanbul: Cinius Yayınları.

OĞUZ, G. P., & Ateş, D. K. (2020). Diyarbakır Çermik'te Bulunan Sinagog Yapısının Mimari Belgeleneş ve Koruma Problemleri. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi, 115-125.

ÖZEN, A. (1993). Cumhuriyetten Günümüze İstanbul Yahudileri. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler, 62-64.

ÖZMENLİ, M. (2014). Tapınak-Medeniyet İlişkisi. Literature and History of Turkish or Turkic, 1281-1292.

Sempozyumu, Uluslararası Karay Çalışmaları. (2010). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.

SÜLEYMANOV, S. (2013). Kırım Karayları. Bursa: Uludağ Üniversitesi Türk Devletleri ve Akraba.

ŞİŞMAN, S. (1957). İstanbul Karayları. İstanbul Enstitüsü Dergisi, 3, 97-102.

TUNA, S. (2006). Türkiye'de Sinagog Mimarisi Ve Edirne Büyük Sinagogu. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 60-111.

TÜRKOĞLU, İ. (2001). Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ULUTÜRK, M. (2018). Litvanya Trakai'da Yaşayan Günümüz Musevi Karay Türkleri ve Kültürel Mirasları. Turkish Studies Comperative Religious Studies Volme, Spring, 287-288.

YILMAZ, S. (2010). Karay Türklerinin İsrail'e Göç Serüveni: Sonun Başlangıcı, Uluslararası. Bilecik Üniversitesi Yayınları, 513.

ZACK, J. (2009). Türkiye'nin Tarihi Sinagogları. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın.

ZAJACKOWSKI, M. (2009). The Karait Kenesa in Trakai. Vilnius.

ZEREN, M. T. (2010). İzmir'de Seferad Mimarisi ve Sinagogları. İstanbul: Ya-lın Yayıncılık.

OĞUZ KAĞAN'IN KİMLİĞİ HAKKINDA - METE HAN VE ZÜLKARNEYN

Büşra PALUT

Destanlar, bir milletin temel taşıdır. Sözlü ya da yazılı şekilde süregelen destanlar milletlerin gelenek görenek ve kültürleri hakkında bugünlere bilgi sunar. Sunulan bu bilgiler ışığında kültürler şekillenir ve adetler devam ettirilir. O halde destanlar milletlerin oluşumu ve devamı için vazgeçilmez unsurlardır. Türk destanları tarihle yakınlık bağlamında sıkı bir ilişki oluşturur. Tamamen tarihe kanıt olarak gösterilemez fakat Türk toplumunun mazisi hakkında kaynak oluşturur.

Destan kahramanları genellikle olağanüstü özellikler gösterir ve bütün rolü tek başına üstlenir. Üstlendiği bu rolü de başarıyla tamamlar ve halkın gözünde Tanrı tarafından kutsanmış olağanüstü bir varlık olarak görülür. Destanlar ve destan kahramanları da bundan dolayıdır ki eski dönemlerde yaşayan insanlar için oldukça kutsaldır. Adeta bir inanç haline bürünür. Şüphesiz ki Oğuz Kağan kutsal sayılan destan kahramanlarının başında yer almaktadır. Olağanüstü doğumu, doğumdan sonra kısa süre sonra ayaklanması, çiğ et yemesi ve kırk günlükken yürümeye başlaması onun sıradan bir insan olmadığına dair en büyük kanıttır. Hayatı bu kadar olağanüstülüklerle doluyken ve Tanrı tarafından kutsandığı varsayılırken toplumun ona değer vermemesi kaçınılmazdır.

Oğuz Kağan Destanı günümüze katmanlaşarak gelmiştir. Bunda oluşum dönemi ile yazıya geçirilme dönemi arasındaki zaman farkı ve sözlü olarak ağızdan ağıza 3 aktarılırken değişimlere uğraması sebep olmuştur diyebiliriz. Ahmet Bican Ercilasun katmanlaşmayı “Farklı dönemlerde yaşanmış olaylar aynı dönemde yaşanmış, aynı kahraman(lar)ın başından geçmiş gibi anlatılır; tarihin farklı katmanları tek katman haline gelir. Çok eski destanlar tarihin tek bir dönemini, tek bir dönemin şahsiyetlerini, tarihteki tek bir olayı yansıtmazlar. Birbirinden farklı ve uzak dönemlerde geçmiş olaylar, farklı dönemlerin kahramanları destanlarda tek bir kahraman etrafında birleştirilebilir. Bu durum destan araştırmalarında katman (tabaka) sözüyle ifade edilir (Ercilasun 2014: 55).” şeklinde açıklar. Oğuz Kağan’ın kimliği hakkında da birden fazla kahraman/hükümdar adının söylenmesi, destanda adı geçen boyların aynı dönemlerde yaşamamış olması durumu da destanın katmanlaşarak günümüze ulaştığının sonucuna vardır.

1. Nüshalar

Oğuz Kağan Destanı temelde iki nüshadan meydana gelir. En eski nüshası olarak Dr. Rıza Nur tarafından keşfedilen baştan ve sondan eksik olan Uygur harfli İslamiyet öncesine dayanan nüsha karşımıza çıkar. Bu nüshada İslamiyete dair herhangi bir bulguya rastlanmaz. Uygur harfli nüsha bugün Paris Bibliothèque National’da bulunmaktadır. Nüshanın müstensihisi ve yazıldığı tarih belli değildir. Yazıldığı tarihle ilgili olarak Ferruh Ağca Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’nda Harezmi ve Çağatay Türkçeleri döneminin dil özelliklerini taşıdığını söyler ve açıklamasını örneklerle destekler. (Ağca, 2019: 61) Ahmet Bican Ercilasun ise konuyla alakalı “Uygurların Müslüman oluşu 14. yüzyılın ortalarını bulur. Doğru Çağatay Hükümdarı Tuğluk Temir 1353 yılında Müslüman olmuş ve yönetimi altındaki Uygurlar da kısa zamanda İslamiyete girmişlerdir. Demek ki Uygurların Müslüman oluş tarihlerini esas alsak bile UHOK’ye kaynaklık eden yazmaların 1350’lerden önceki döneme ait olması gerekir.” (Ercilasun, 2019:39) diyerek nüshaların dönemlendirmesini yapar.

İslamiyet sonrası nüshalar Uygur harfli nüshadan olay örgüsü bakımından farklıdır. Buna rağmen Oğuzların tarihini ve kültürel özelliklerini doğrudan aktarmaları dolayısıyla önem arz ederler. Başta Reşideddin Fazlullâh’ın Câmi’üt-Tevârih eseri Türkiye’de ilk olarak 1972 yılında Zeki Velidi Togan tarafından yayımlanmıştır. Reşideddin Oğuznamesi Farsça olmasına rağmen nüshalar arasında önemli bir yer tutar. Çünkü bu Oğuzname, İslami motifler taşıyan rivayetin en eskisidir ve Salar Baba, Yazıcıoğlu, Ebülğazi başta olmak üzere, sonraki bütün Oğuznameler şu veya bu şekilde bundan etkilenmiştir (Ercilasun, 2019: 41).

İslamiyet öncesi ve sonrasında yazıya geçirilen nüshaların olması ve nüshaların arasında uzun bir zaman diliminin olması destanda katmanlaşmaya yol açar. Katmanlaşma ise “Çok eski tarihlerde farklı zamanlarda geçen olaylar, destanlarda aynı zamanda geçmiş olaylara dönüşebilir ve farklı tarihlerdeki olayların farklı ana kahramanları, destanlarda tek bir kahramanmış gibi görünebilir. Hatta destanlarda, efsanevi dönemlere ait katmanlar da bulunabilir.” (Ercilasun, 2018: 167) şeklinde açıklanabilir. Şüphesiz ki Oğuz Kağan Destanı’na baktığımızda da Türk boylarının hemen hemen çoğunun aynı dönemlerde ortaya çıktığı düşünülemez. Oğuz Kağan Destanı’nda ise Uygur, Karluk, Kanglı gibi boyların bu dönemde ortaya çıktıkları ve bu boyların adlandırılmasının da Oğuz tarafından yapıldığını görmekteyiz.

2. Oğuz Kağan’ın Kimliği

Zülkarneyn iki boynuz sahibi anlamına gelirken Oğuz ismi Denis Sinor’a (1950:5-6) göre öküz/boğa anlamına gelmektedir. Sinor, bu durumu Uygur harfli Oğuz Kağan destanının başındaki boğa figürüne dayandırmaktadır. Roux’a göre ise “Oğuz Han, bir boğa, kurt, samur ve ayı vücuduyla tasvir edilmiş olsa da, bizzat kendisi bir boğadır” (Roux, 2000: 379). Bu iki kelimenin adlandırılmasına baktığımızda anlamlarının birbirine benzediği görülmektedir.

Zülkarneyn kelimesine Kur’an- Kerim’in Kehf suresinin 88-92. Ayetlerinde rastlarız. Ayetlerde Zülkarneyn adlı kimseye geniş yetkilerin verildiğini görürüz. “Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar ve hâkimiyet sahibi kıldık. Ve onu hedeflerine ulaşmak için lâzım gelen akıl, ilim, kuvvet ve idarecilik gibi vasıflarla ve imkânlarla donattık (Kehf 84).

Ayetinde görüldüğü üzere Zülkarneyn adlı kimse oldukça zeki ve akıllıdır. Destanda da Oğuz Kağan oldukça zeki ve akıllı kişi olarak geçer.

O da ilk olarak batıya doğru bir yol tuttu. (Kehf 85) Nihâyet güneşin battığı yere, batı sahillerine varınca onu kızgın, kara, balçıklı bir göзде batıyor buldu. Orada azgın bir topluluğa rastladı. Ona: “Ey Zülkarneyn! İstersen bunları cezalandırsın veya onlara güzel davranıp affedersin, bu hususta muhayyersin.” dedik. (Kehf 86) Zülkarneyn şöyle dedi: “Kim zulmederse onu cezalandıracağız; sonra o Rabbine döndürülecek, Rabbi de ona benzeri görülmedik bir şekilde azap edecektir.”

Ayetlerde görüldüğü üzere Zülkarneyn zalimlere karşı savaşmıştır ve zalimleri cezalandırma yoluna gitmiştir. Câmi’üt Tevârih’te de Oğuz Kağan İslamiyet için yıllarca savaşır ve Müslüman olmayan kimseleri dine davet eder.

Belli başlı benzerliklerin ve cihan-cihat hâkimiyeti anlayışına

bakıldığında Oğuz Kağan'ın Zülkarneyn olabileceği düşüncesi akıllara gelmektedir. Destanda Oğuz'un inandığı Tanrı'nın dinini yaymaya çalışması ve daha ana karnındayken annesinin rüyasına girerek Tanrı'ya inanmasını söylemesi peygamber olabileceği görüşünü güçlendirir. Ayrıca peygamberlere peygamberlik haberi geldikten sonra bunu bir süre gizli tutmaları destanda da Oğuz'un çocukluğundan yetişkinliğine kadar gizli gizli Tanrısına dua etmesi de bu tezi güçlendirir.

“Gerek Arap dilinde lakap ve sıfata delâlet eden “zülcenâhayn, zülyedeyn” gibi kelimelerin bulunması gerekse Kur'an'da Hz. Yunus'tan “zennün/zünnün” diye söz edilmesi (el-Enbiyâ 21/87) Zülkarneyn'in özel isminden ziyade lakap olabileceğini düşündürmektedir; fakat bu lakabın ne manaya geldiği de açık değildir(Öztürk, 2013:44.cilt 564-567). Zülkarneyn'in bir isim değil de bir lakap olma ihtimali söz konusu olması da kıssa da geçen kişinin Oğuz Kağan olabileceği fikrini güçlendirir.

Oğuz'un Mete Han ve Zülkarneyn olduğuna dair görüşler dışında Afrasiyab, Büyük İskender, Cengiz Han, Böğü Kağan olduğuna dair görüşler de ortaya atılmıştır fakat bu görüşler bilgi eksikliğinden dolayı kayda değer görülmemiştir.

SONUÇ

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin ışığında Oğuz Kağan Destanı'nın çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Sözlü gelenekle ortaya çıkan destanın yazıya geçirilme süreci arasında uzun zaman farkının olması ağızdan ağıza aktarılırken de değişmelere uğraması da destanın katmanlaşmasına yol açmıştır. Katmanlaşan destanda da kimlik sorunu ve olay örgüsü sorunu ortaya çıkmıştır. “Anlatılagelen destanın kahramanı aslında kim?” sorunu ortaya çıkmış ve araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Bu yüzden Oğuz Kağan günümüze kadar gerçek hayatta yaşamış ve adını bildiğimiz birçok hükümdar/kahraman ile özdeşleştirilmiştir.

Kesin olarak Oğuz Kağan'ın kimliği hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Ortaya atılan tezler dışında kanıtlanabilir bir bulgu elimizde yoktur. Bu yüzden ki kimlik meselesi tazeliğini korumaya devam eder ve araştırmacıların yeni fikirler ortaya atmasına sebep olur. Ortaya atılan fikirlerin kanıtlanabilirliği tartışılır olsa da kimi araştırmacı güçlü kanıtlar sunarken kimi araştırmacı daha gölgede kalan teoriler ortaya atar. Bu makalede de ortaya atılan en güçlü teoriler ele alınmıştır. Kesin olarak Oğuz Kağan'ın Mete Han ya da Zülkarneyn olduğu söylenemez. Bu yüzden destanın kahramanın aslında kim olduğu tam anlamıyla bilinemeyecektir.

KAYNAKÇA

AĞCA, Ferruh, (2019), Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. Ankara: Türk z Araştırmaları Enstitüsü Yay.

ATSIZ, H.NİHAL,(1943) Türk Edebiyatı Tarihi İstanbul: Ötügen Yayınları

BANG, W., ARAT, Reşit Rahmet (1936), Oğuz Kağan Destanı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

ERCİLASUN, Ahmet Bican(2019) Nehir Destan Oğuzname İstanbul: Dergah Yay.

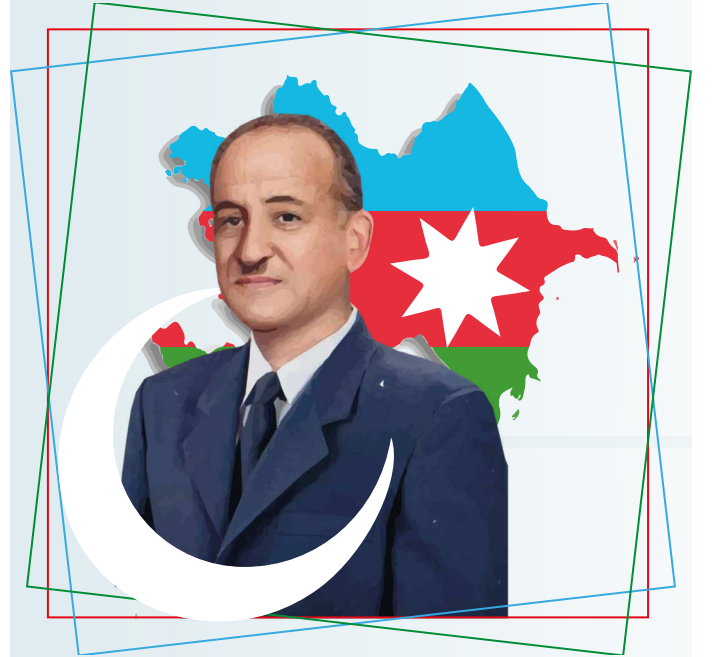
ERCİLASUN, Ahmet Bican(2019) Oğuz Kağan Üzerine Bazı Düşünceler, Milli Folklor, sayı 11 Güz 1991, s.6-9

GÖMEÇ Saadettin, Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz, makalesi

MUSTAFA ÖZTÜRK, “ZÜLKARNEYN”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zulkarneyn> (28.09.2022)

ROUX, Jean Poul. (2000). “Kozmogoni ve Kozmografi, Türklerde ve Moğollarda”. Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü (Ed.: Yves Bonnefoy), Cilt I, (A-K), (Türkçe Baskıya Haz: Levent Yılmaz), Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, s. 601-602.

Kuran-ı Kerim Kehf Suresi 88-92.ayetler

Ortak geçmiş
ortak gelecek...

ŞAMANİZM VE İLK TÜRK TOPLULUKLARI

Sanime İNÖNÜ

Şamanlık, Tengricilik ve günümüzde devam eden eski Türk geleneklerini, Türk adetlerini ve bu inançların nasıl ortaya çıktığını anlamak gerekir. Bunu anlamak için antik çağlara gitmek gerekir. Antik çağlarda toplum yapısı ikiye ayrılmaktadır. Birincisi avcı-toplayıcı yani göçebe toplumlardır. Avcı toplayıcılar en fazla bir klan olacak şekilde yaşıyor ve sürekli bir yerden bir yere göç ediyorlardı. Dolayısıyla bir kültür veya gelenek oluşturamıyorlardı. Din anlayışları ise doğayı kutsallaştırmak ve tanımaya çalışmaktı. İkinci toplum yapısı ise tarım topluluklarıdır. Yerleşik hayatı benimseyen tarım toplulukları hukuk sistemi ve Tanrı gibi ideolojiler geliştirdiler. Çünkü düşünmeye ve sorgulamaya vakitleri vardı. Avcı toplayıcılar sürekli doğa ile mücadele halindelerdi, doğayı bilmeleri gerekiyor, doğadaki her olaya bir anlam yüklüyorlardı. Örneğin yağmur yağıyorsa bu yaratıcının bir rahmetiydi ama volkan patlaması veya sel taşması gibi olaylar bir ceza veya uyardı. İnsanların doğayı anlamaya çalışması animizm (canlılık) ilkesiyle ortaya çıkacak ardından Şamanizm bunlara bir karakter oluşturmaya başlayacaktır. Şamanizm tam anlamıyla doğanın kuvvetiyle anlaşmaya çalışmak, onu tanımaktır. İnsan doğayla anlaşmak için kendinden yola çıkmıştır. Buna göre doğayla anlaşmak için onu memnun etmesi gerektiğini düşünmüştür. Aynı şekilde doğadaki her şeye minnet duyacak, her şeye saygı gösterecek ve ona hediyeler verecektir. Doğan ilk çocuk, yemek gibi kıymetli olan hediyeleri tanrıya yani evrene hediye edecektir. Böylece doğa ile insanın arasında bir bağ kurulmuş ve ava gittiğinde onu koruyacak bir gücün, kudretin varlığı insan yaşamını kolaylaştırmıştır.

İlkel dönemde insan tanrıya muhtaçtır. Fakat tanrıdan önce yaşamak için kurallara gerek duyulmuştur. Bu kuralların uygulanabilmesi için ise kutsal bir tanrı olması gerek görülmüştür. İnsanın varoluş soruları başlangıçtan beridir sürmektedir. Gökyüzü ve yeryüzünde gerçekleşen olayları kendi yaşamıyla örtüştürmeye çalışmıştır. Bu nedenle insanoğlu kendi kudretini keşfedemediği için ilkel dönemde tanrıyı insanlaştırmamış, insanüstü varlık olduğunu düşünmüştür (orman tanrısı, deniz tanrısı gibi veya gök tanrısı gibi). Bunun en eski örneği Hammurabi Kanunlarıdır; Hammurabi Kanunları tanrıya dayandırarak kurallara uymayan insanların tanrıların gazabıyla karşılaşacağını ifade etmiş, kanunları kendi hazırlamasına rağmen ilahi bir içerik kazandırmaya çalışırken tanrının da insanüstü bir varlık olduğunu göstermiştir (Ateş & Ünal, 2004, s. 23-31). İnsanın en eski dönemlerinde gökyüzü tüm milletlerde son derece önemlidir. Çünkü bütün dinlerde insanlar gökyüzüne bakmışlardır. Bazen Güneş Tanrısı bazen Ay Tanrısı veya başka bir isimle gökte gördükleri cisimlere tanrısallık vermişlerdir. Eski inançta ölen kişinin ruhu dünyada gezmeye devam eder bu da animizmdir. Animizm atalara tapınma kültürü olarak da bilinir. Ruh

formunun evrende gezdiği düşünülür. Ölen ruh tıpkı buharın yukarı çıkması gibi yukarı doğru gidiyorsa nerede olabilir? Yıldızlar da olabilir. Bu yıldızlar ölen ruhların evi oluyorlar veya ölen ruhlar yukarıda yıldız gibi görünüyorlar. En parlak yıldız olan Sirius yıldızının en büyük ruhu barındırdığını veya en büyük ev olduğuna inanılmıştır.

İlk Türk Topluluklarına Genel Bakış

Türk kelimesi şu an kullandığımız töre kelimesinden türemiştir. Törüg, törün kelimeleri her ne kadar “Oğuz” adıyla duyulmaya alışıldıysa da Orhun Kitabesi’nde de töre kelimesiyle karşılaşmaktayız. Thomsen “Törüg” kelimesini “Kanun” olarak tercüme etmiştir. Töre kelimesi Doğu Türkçesi’nde “Törü” şeklinde Divân-ı Lûgati’tTürk’te gösterilmiştir. Kitabın üçüncü cildi 167’nci sayfasında “Törü” kelimesi şöyle geçmektedir: “İl bırakılır, törü bırakılmaz.” Yani töre kanun, kurum anlamları ifade ederken aynı zamanda bize Türklüğün bir ırk değil kültür olduğunu da yansıtmaktadır (Gökalep, 2019, s. 10).

Her toplum yaşadığı bölgenin bir bakıma karakterini alabilmektedir. Türkler göçebe yaşayan ve bozkır kültürü yanında doğa şartlarıyla uğraşan kadınlar çok güçlü, çok sert ve çok hızlı bir yapıya sahiptir. Bu yapı eşitliği de getirmiştir. Türklerde kadın savaşçıdır ve ata biner, ok kullanır hatta yeri geldiğinde kadın da devlet yönetir, örneğin Hakan ve Hatun hikayesi çok yaygındır. Türkler de en çok akıncı tipler ön plana çıkmış ve alplik geleneği hakim olmuştur. Örneğin Oğuz Kağan anne sütünü bir kere emmiş, 40 günde de yürümüş hatta bebekken konuşmaya başlamıştır. Bu tür karakterler başka coğrafyada var olsaydı onlara tanrı veya peygamber denilebilirdi. Fakat Türkler kahraman yani Alp, Alperen veya Alp Gazi dediler. Bu tür karakterleri anlamak için önce yaratılışı anlamak ve yaratılışı anlamak için de mitolojileri ve ölümü anlamak gerekiyor. Bütün mitolojiler ölüm korkusu yüzünden ortaya çıktığı gibi insanlar ölen kişinin bir daha geri dönmediğini, ölünce ne olduğunu anlayamadıkları için bir ahiret oluşturdular ve ruhlara inandılar. Dolayısıyla eski Türk tarihinde Şamanizm önemli bir yer kaplamaktadır.

En eski destanlar yaratılış destanlarıdır. Bu da her toplumda vardır. Oğuz Kağan Destanı, Bozkurt ve Ergenekon Destanı olmadan Türk milletini anlamak mümkün değildir ve bu her millet için geçerlidir. Her toplum bir yaratıcı veya bir kuvvet düşünmüştür. Bu düşünce zamanla bir hikayeye sonrasına ise gerçek tarihle birleşmiştir Milletlerarası savaş, ticaret ve göçlerle bu destanlar birleşmiş zamanla bütün mitolojiler birbirinin kopyası haline gelmişlerdir. Bunun nedeni olarak tüm mitolojiler akla mantığa uymayan öğretileri tamamen uydurma olan birtakım savaşları veya olayları zihinlerinden silmek zorunda kalmışlardır.

Türklerin en eski inancı Tengrizm veya Tengriciliktir. Türk Tengri dininin merkezinde tanrı inancı yer almaktadır ve bütün evren Tengri’ye yani tanrıya aittir, her şeyi o yaratmış ve insanlarla ilgilenmektedir. Eğer insanlar kötülük yapmadan iyi bir hayat yaşadıysa Tengri onları yanına kabul etmiştir. Eğer insanlar kötü bir yaşam Tengri’ye saygı göstermemişlerse yeraltına yani karanlıklar alemine giderler. Türklerde ölüm her zaman yaşamla birlikte ele alınmıştır. Ölüm onlar için bir yok oluş değil yaşamın devamıdır yani yer değiştirmedir. Örneğin Orhun Yazıtlarında ölmek yerine uçmak, uça varmak ifadelerini görüyoruz. O. Nedim Tuna, bu ifadeye “Orhun Yazıtlarından ancak şu kadar malum oluyor ki Türk halk itikadınca, insanın ruhu öldükten sonra, kuş veya böcek suretinde görünmüş. Vefat eden hakkında “uçdı” deniliyor. Batı Türklerinde de hatta İslamiyeti kabul ettikten sonra da öldü yerine “şunkar boldı” yani “şahin oldu” ibaresi kullanılıyordu.” (Tuna, 1960, s. 131-148). Günümüzde halk arasında dolanan ölümle ilgili bazı deyimler (canı çıktı, kuş gibi uçtu vb.) eski Türk dininden günümüze kadar ulaşmıştır. Buna göre inanış iki

dünya arasındaki geçişi ifade etmektedir. Öldükten sonra ruhun yaşamaya devam ettiği inanç ise ahiret inancıdır.

Tüm toplumlarda olduğu gibi Türklerde ölümle ilgili birtakım ritüeller gerçekleştirilmiş ve ölüme felsefi bir anlam yüklemişlerdir. Bu inanç ruhlarla irtibat kurarak ve ruh çağırma ritüelleri ile birleşerek başka bir boyut kazanmıştır. Mesela dua ederken veya ritüel gerçekleştirirken kan döküyorlardı. Bunun devamını Osmanlı döneminde de görmekteyiz. Kurban kestiklerinde kurbandan akan kanın günahlarını temizlediği inancı vardı. Tıpkı İslamiyette abdest alırken günahlarımızın da su ile beraber akması gibidir. Bazı insanlarda kanın kutsal olduğu inancı vardı. Örneğin hükümdar ve asiller de alplik yeteneği veya tanrı tarafından verilmiş bir kutsiyet vardı, böyle kişilerin kanı akıtılmazdı. Osmanlıda benzer şekilde bir şehzadenin öldürülmesi gerekiyorsa boğarak öldürülür, kanı akıtılmazdı. İnanca göre kutsal kanı taşıdığı inanılan kimselerin kanı yere dökülmez ve uğursuzluk getirirdi.

Eski toplumlarda mezar yerleri kutsaldır ve hükümdarların mezarları açılmamalı ve dokunulmamalıdır. Cengizhan gibi karakterler de onun mezar yerini bilen veya giden var ise öldürülüyordu. Çünkü mezardan çalınan eşya öteki dünyada da o kişiden çalınmış olurdu. Türklerde ölen kişi ilkbaharda öldüyse sonbaharda gömülüyor, kışın öldüyse ilkbahar ve yaz mevsimlerinde gömüyorlardı. Bu zaman zarfında da ölü çürümesin diye onu tahnit denilen mumyalamaya benzer bir yöntemle bekletiyorlar yani cesedi korumaya alıyorlardı. Eski Türk inancına göre ölü gömüldükten 40 gün sonra yakınları onun ruhuna dua ediyorlardı. Bu gelenek günümüzde hala devam etmektedir. Bugün bir kişi öldükten 40 gün sonra Mevlüt denilen bir anma töreni yapılır, ona dualar edilir ve bu duaların ona yardımcı olacağını düşünülür. Fakat bu İslam inancında yoktur. Mevlüt denilen olay Peygamber'in doğum günü merasimine verilen addır.

İlk Türk Topluluklarına Göre Evren Anlayışı

Türklerde yaratılış üç şekilde gerçekleşmiştir: gökyüzü, dünya ve yeraltı. Bunun bugünkü haline cennet, dünya ve cehennem diyoruz. Türkler de en iyi, mükemmel olan şey gökтейdi Tanrıların olduğu bölgeydi; dünya ne iyi ne kötüydü yani araftı; yeraltı ise en kötü, tüm şeytanların ve kötü varlıkların olduğu bir yerdi. İnanca göre gök 17 kattan oluşmaktadır. Karanlığın aleminin yeraltı ise 7 veya 9 kattan oluşmaktadır. Gök ile yeraltı arasında bulunan yeryüzünde de insanoğlu yaşar. Evrenin her üç parçasında da ruhlar bulunur. İyi ruhlar (aru tös) ve tanrılar (kuday) aydınlık aleminde, kötü ruhlar (kara tös) ve kötü ruhlar karanlık aleminde yaşar. Aydınlık alemini Tenger Kayra Kan kurmuştur ve bu tanrı en yüksek katta bulunur. Kainatın 17. katından yönetenler arasında Bay Ülgen 16. gök katında Altun Dağın tepesinde, altın bir tahtta bulunur; Savaş Tanrısı Kızagan Tengere 9. kat gökte ve Hakim Mergen Tengere ise 7. gök katında otururlar. Yeri ve göğü aydınlatan güneş ana (Kün Ene)'da yedinci kattadır. Altıncı gök katında ise ay baba (Ay Ada) vardır. Beşinci kat gökte Kuday Yayıçı oturur. Bay Ülgen'in iki çocuğundan Yayık (May-Erne) ve May-Tere üçüncü kat gökte, hayatın kaynağı Süt aka göl (Süt-ak-köl) ve Yetti Kuday'ın mekanı olan ve Sürö Dağı da üçüncü kattadır, Şamanist inanca göre iyi insanların rahat bir yaşam sürdüğü cennet yani Aktu'da bu kattadır (Buluç, 1942, s. 42-48).

Türkler evrenin yaratılışı hakkında birçok milletten etkilendiler. Örneğin Doğu Türkleri biraz daha İskandinavlardan ve başka milletlerden etkilenecek dokuz katlı bir yaratılışı tasvir ettiler. İskandinavlarda dokuz dallı ağaç vardır ve evrende dokuz katlıdır. Eski Türkler genellikle çınar ve kavak ağaçlarını bu ağaca benzettiler. Fakat son dönemlerde servi ağaçları hayat ağacı olarak görüldü ve mezarlıklara bile ölümü ve hayatı sembolize ettikleri için servi ağacı dikilmeye başlandı. Batı Türkleri ise Hristiyanlardaki yedi kilise, yedi dağ, yedi ölümcül günah, yedi aşamalı kıyamet veya yaratılıştaki yedi gün kavramını aldılar. Ölen kişinin mezarı ve çadırın etrafında atla koşma veya atla dönme hareketi gerçekleştirilirdi. Çin resmi hanedan kaynaklarında bu hareketin yedi defa yapıldığından bahsedilmektedir. İnanca göre ölen kişi yaşadığı yeri hemen terk etmezdi. Onu sevenler suratını keser gözyaşı ve kanı birleştirerek dua ederlerdi. Bu yedi tur dönüşünün anlamı ise yedi katlı göğe bu ruhun yedi dönüşle çıkacağı

inancıdır. Yani ölen kişinin cennete gitmesi için böyle bir inanca sahiptiler.

Altay Türkleri ruh-can kavramını tın, süne ve kut kelimeleri ile ifade etmişlerdir. Tın, bütün canlılarda bulunur; süne, yalnızca insanlarda; kut ise, canlı cansız her varlıkta bulunur ve bulunduğu maddeye kutsallık kazandırır. Bu anlayışa göre, kutun bedenden ayrılmasıyla ölüm gerçekleşmez ama kişideki kutsal anlayış yok olur, sıradanlaşır. Kut, insan için bir güç ve uzun ömrün sebebidir. Birey kut olmadan hayatını sürdüremez. Yalnızca tın bedenden ayrıldığı vakit, bedeninin ölümü hemen gerçekleşmiş olur (İnan, 2000, s. 176)

Eski Türklerde Hayat Ağacı, tanrı ile konuşmak, dilek tutmak veya vahiy almak için uygun olduğuna inanmışlardı. Şaman ritüellerinde ölen kişiye eşlik etmesi, ölümler diyarına geçmesi ve haberler getirmesi için bir araçtı. Hatta bu yüzden de ağaçlara çaput bağlanıyor ve dilek dileniyordu. Günümüzde bu gelenek yani ağaç kutsiyeti hala devam etmektedir. Türkler İslamiyeti kabul etseler bile bu tür Türk adetleri tamamen unutulmadan bir şekilde halk arasında yaşamaya devam etmiştir.

Şamanizmin Anlamı

Şaman kelime anlamıyla büyü ve sihir yapan kişileri belirtmek amacıyla büyücü veya sihirbaz karşılığı olarak kullanılmıştır. Şamanlar kendi dönemlerinde çeşitli uygulamalarla hastaları tedavi etmişlerdir. Bu nedenle hekim olduklarını da söyleyebiliriz. Şamanlar, Şamanizme bağlı boylarda ruh ve insan arasında bağlayıcı bir din adamıdır. Şaman dininde ayin ve törenler yapan, ruhlarla ve insanlar arasında aracılık eden eski Türk din adamlarına Türk kavimlerinde kam denir. Şamanın karşılığı olarak Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it Türkte "kam" kelimesini "kahin" anlamında kullanmıştır (Mahmud, 1992, s. 157). Yusuf Has Hacib ise "İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir fayda vermez." ifadesiyle büyücü ve sihirbaz olarak ifade etmiştir (Hacip, 1991, s. 87). Ayrıca Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig'de kamları otacılar ile bir tutarak, kamların insanlar için faydalı adamlar olduğuna işaret etmiştir (İnan, 2000, s.72).

Şamanlık ve Kam

Kam olmak için kamin neslinden olmak gerekmektedir. Ataların ruhundan biri kam olacak kişiye musallat olur ve onu kam olmaya zorlar (İnan, 2000, s. 76). Şaman inancın da yaşayan insanla ve onun ölmüş ataları arasında bir ilişki vardır. Bu fani ve ölüm dünyasındaki ilişki şaman dinini döneminin diğer dinlerden ayıracı unsurdur. Bu bağın kuvvetine dayanarak insanlar atalara iman ve saygı göstermektedirler. Dolayısıyla atalarıyla iyi ilişkiler kurabilenler şaman olabilmektedir (Radlof, 1976, s. 232).

Şamanların Özellikleri

Şamanların en önemli özelliği bulunduğu bölge halkının ruh alemine geçiş yapmasıdır. Şamanlar bunun için ders almaz. Şamanlar sinirli ve melankolik kişilerdir. Şamanın kazancı çok azdır, çoğu zaman ücretsiz ayin yapar. Dolayısıyla herkesin şaman olması beklenmez. Şamanlık, atalardan miras yoluyla gelen özel bir görevdir. Şaman olacak kişi, henüz çocukken hastalıktıdır. Şamanlığın ilk belirtisi kişinin aniden hastalanmasıdır. Bu kuvvet aniden gelir, büyük bir titreme ile başlar. Şaman olacak kişi önce göğüs ağrısı, esneme, yüksek sesle bağırma, göz dönmesi gibi belirtiler gösterirken sonrasında aniden sıçrama hareketleri ve kramp ağrıları çeker. Sonrasında sakinleşir ve kendine gelir, namzed davulunu çalmaya başlar. Şamanların hocaları, özel ruhlar ile ata ruhlarıdır (Radlof, 1976, s. 234).

Türkler, onlara büyük saygı duymaktaydı, ruhlarla ilişkiler kurup şamanların istediğini yaptığına inanırlardı. Türklerle göre şamanlar Gök Tanrı ile iletişime geçip ondan mesajlar getiren önemli şahsiyetlerdi. Onlar bu özelliklerini kazanmak için inzivaya çekilirlerdi. Gelecekte haber veren, hava olaylarına müdahale edebilen, düşmanlara musallat olan, hastaları iyileştirebilen, gökte uçabilen ve ateşte yanmayan Türk

Şamanlarına bakıldığında bunların Türk hakanlarına benzedikleri görülmektedir. Şaman olmak için yukarıda ifade edilen özelliklerin olması yeterli değildir. Kişi kendi isteğiyle de şaman olabilir fakat bu şaman diğerlerine göre daha alt düzeyde sayılabilir. Kendi isteğiyle şaman olanlar usta bir şamanın yanında öğrenim görür. Ruhların isimlerini, ayinleri ve nasıl yapılacağını, duaları ihtiyar bir şaman öğretir. Genç kam için “kim, bakış, toy” denilen ayin yapılır ve böylece genç şaman kam sıfatıyla ayin yapma yetkisi kazanır. Kam sıfatını almış kişi ataların isteğine karşı gelip Şamanlık yapmak istemezse delirir ve kendi canına zarar verdikten sonra hastalıktan ölür (Radlof, 1976, s. 234).

Şaman veya kam olmanın bir kuralı da ölüp dirilmektir. Şamanlar genelde zeki ve hayal gücü geniş kimselerdir. O yüzden kehanet ve rivayet uydurmada iyidirler ve bu da insanların cevap alma ihtiyacını karşıladığı için son derece önemlidir. Aynı zamanda tanrılarla iletişime geçmede bir köprüydü. Ruhsal temizlik için şamanlar kullanılıyordu. Bu mantık kurban verirken, avlanırken ve savaşa giderken de geçerliydi. Şamanlar halk için son derece kıymetliydi ve halk bu tür kahinlere büyük bir saygı duymaktaydı.

Şamanların Görevi

Şamanlar bulunduğu bölgede ölüm ve hastalık gibi birçok konuda ruhlar aracılığıyla topluma yardımcı olmaktadır. Şamanlar ölü ve tabiat ruhları ile bağlantı kurabiliyor, ateşe hakim olabiliyor, hastalanan yani ruhları çalınan insanlara şifa veriyordu. Şamanların toplum içinde kendilerine gösterilen saygı öldüklerinde yine devam etmiş ve kamlar öldükten sonra da kabilenin koruyucuları olmuşlardır. Fakat onlar, toplumsal hayatta dini yaşama tamamen hakim olamamışlardır. Kısırlık veya zor doğum gibi olaylarda ruhlarla temasa geçilmek için halledilmesi güç konularda müracaat edilirdi. Şamanlar, cenaze törenlerine ölen kişinin ruhunun geri dönmesini önlemek için çağırılır, yeni evlileri de kötü ruhlardan korumak için düğünlerde bulunurdu. Şamanın asıl görevi, hastalıkları tedavi etmektir. Dünyadaki kötü ruhlar insan vücutlarına girerek iç organları yiyor ya da insanın ruhunu çalıp yeraltına yani karanlıklar alemine götürmek amacıyla insanı hastalandırıyordu. Bu durumda şaman ruhlarla anlaşmaya çalışarak bu ruhun bir hayvan vücuduna girmesini isteyerek hastaları iyileştirmeye çalışır. Kötü ruhlarla anlaşmaya çalışan şamanlar, insanların iyileşmesini sağlamaktadır

Eski Türklerde şaman, ruh ve insan arasında aracılık yapan kişilerdir. Şamanlar ruhlarla ilişki kurarak toplum ihtiyaçlarına göre ayin, tören ve kurban ritüellerini yönetmektedir. Şamanlar atalarının ruhundan aldığı kuvvet ile ruhları tanır ve onların memnun olduğu veya olmadığı meseleleri bilirler. Şamanlar insanlar için iyi ruhların faydalı yönlerini sağlamaya, kötü ruhların vereceği zararlarının önüne geçmeye çalışırlar.

Eski Türklerde şaman, ruh ve insan arasında aracılık yapan kişilerdir. Şamanlar ruhlarla ilişki kurarak toplum ihtiyaçlarına göre ayin, tören ve kurban ritüellerini yönetmektedir. Şamanlar atalarının ruhundan aldığı kuvvet ile ruhları tanır ve onların memnun olduğu veya olmadığı meseleleri bilirler. Şamanlar insanlar için iyi ruhların faydalı yönlerini sağlamaya, kötü ruhların vereceği zararlarının önüne geçmeye çalışırlar.

Şamanların Kıyafeti

Şamanların yani kamların kendine özgü cübbesi, külahı, davulu ve maskesi bulunur. Kamlar ruhlarla iletişim sırasında veya ayinlerde özel kıyafetlerini kullanırlar. Ayinlerde hayvan derisinden yapılmış bir göğüslüğü olan cübbe ve dağ tavuğu tüyü bulunan kırmızı külah giyerler. Şamanlar ruhları kovmak için kıyafetlerine, kollarına ve sırtlarına küçük zil veya çingiraklar takardı. Çingirakların üstünde küçük yaylar vardır. Bunlar kötü ruhlara karşı kullanılırdı. Şaman adayları cübbe temin etmek için yakınlarından yardım ister. Onlar da cübbe ve davul için gerekli olan malzemeyi şaman adayına hediye ederler. Malzemeler toplanınca kadınlar cübbeyi dikerler. Cübbe hazır olunca şaman bir ayin

yapar ve cübbesini ruhların arzusuna sunar. Ruhlar cübbeyi beğenirlerse cübbe ayinler de kullanılır, beğenmezlerse eksikleri tamamlanırdı (İnan, 2000, s. 92). Cübbenin asıl kısmı beyaz koyun derisinden yapılan cekettir, diğer parçalar bu cekete dikilir. Dikilen motifler ruhlar dünyasındaki varlıkların sembolleridir.

Şamanların ayini için elbisenin önemi yoktur fakat şaman davulu önemlidir ve davul olmadan ayin bir anlam ifade etmez. Şamanların davul sahibi olması için koruyucu ruhlarının emri gereklidir. Şamanlar kendi arzı ile davul yaptıramaz, eğer yaptırdıysa davulu koruyucu ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz. Şamanlar davul ile ruhları çağırmayı öğrenir ve bu amaçla kullanırlar. Davul (tüngür) daire şeklinde olur. Davulun kasnağı kayın veya sedir ağacından yapılır. Davulun derisi geyik veya dağ keçisinden yapılır. Davul derisinin iç ve dış kısmında kırmızı ve beyaz şekiller çizilir. Bunlar şamanist dünya görüşünü ve kurban törenlerini ifade eden şekillerdir. Şaman öldüğünde davulu ormana götürülüp parçalanır ve ağacın dalına asılır, şaman da bu ağacın yanına gömülür.

Şamanizm ve Gök Tanrı Dini

Şamanizm eski Türklerin dini değil, bir inanç sistemidir. Eski Türkler din ile bütün bir yaşam sürmüşlerdir. Toplumun ilerlemesini sağlayan en önemli unsur din olmuştur. Dindeki gelişmelerle birlikte toplumsal gelişmeler yaşanmıştır. Eski Türk dini, Gök Tanrı merkezlidir ve onun etrafında şekillenmiştir. Türkler Gök dininde Tanrı'yı “Tengri” kelimesi ile ifade etmişlerdir. Din sisteminin merkezinde Tengri, tek yaratıcı olarak yer almaktadır. Gök Tanrı, eski Türk vesikalarında “Kök-Tengri” adı ile geçmektedir. Bu nedenle eski Türk inancına “Kök-Tengri Dini” adı verilmiştir. Bozkır kavimlerinin inanç sisteminde Gök Tanrı tek yaratıcıdır ve dinin merkezinde yer almıştır. Bahaeddin Ögel, Türklerin disiplinli ve düzenli bir hayat oluşturduğunu ve bu düzenlerinden dolayı “Tek Tanrı” inancına erken dönemlerde ulaştığı görüşünü savunmaktadır (Ögel, 1979, s. 311). Tek tanrı anlayışını Orta Asya’da yaşayan Türk toplulukları zamanla çeşitli inanç sistemlerini benimsemişlerdir. Her inanç da bir önceki inançların varlığı devam ederek yeni inanç sistemleriyle varlığını sürdürmüştür. Türklerin girdiği her yeni din, onlara yeni şeyler öğretip düşünce ve hayat tarzlarına da etki etmiştir

Sonuç

Eski Türk dininde Şamanizm sistemi Türk kültür tarihi bakımından tartışılan önemli bir konudur. Temelde psikolojik hastalıkların tedavi edilmesinde kullanılan Şamanizm bir din gibi görünse de din değildir. Eski Türklerde din, evrenin yaratıcısı ve hakimi olduğu düşünülen kudretli bir tanrıya inanarak ortaya çıkmıştır. Türkler bu kudretli tanrıyı “Tengri” olarak nitelendirmektedir. Dinleri Gök Tanrı dinidir. Şamanizm, Gök Tanrı dini içerisinde yerini almış bir sistemdir. Eski Türklerin dini konusunda araştırmacıların ilgisini çektiği gibi bazı araştırmacılar Şamanizmi din olarak kabul etmişlerdir. En eski dönemlerde Türkler Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet gibi dinlere girmişler ve bazı dinlerin etkisi altında kalmışlardır. Orta Asya’dan göç eden boylar Budizm, Hristiyanlık ve Zerdüştlük gibi birçok inancın tesiri altında kaldılar. İnançlar ve ritüeller değişmeye başladı ve toplum yapısı da sürekli yeniden şekillendi. Bu nedenlerden dolayı bölünmeye başlayarak köprü ve imparatorluk oluşturamadılar. 3 ve 4. yüzyıllarda Hristiyanlığın ve Zerdüştlüğün etkili olduğu, 7 ve 8. yüzyıllarda ise İslamiyet ile beraber Maniheizmde Türk milli birliğinin ayrılıkları görülmektedir. Ama Şamanizm inancının dağılması yine bir bakıma mecburidir. Neticede her dinin bir ömrü var ve dinler bir süre sonra tarihe gömülürler. Belki de başka dinlerde birleşip asimile olup yeni bir din gibi ortaya çıkabilirler. Örneğin Türklerde ölen kişinin mezarına yiyecek bırakma vardı ve bugün de mezarlara su dökülüyor. Bu tamamen Türk anlayışına bağlı bir inançtır yani şaman adettir. Sonuç olarak Şamanizm, Türk kültür tarihinde önemli bir meseledir. Kendine özgü uygulama ve teknikleri bulunan Şamanizmin yaygın olduğu Orta Asya ve Sibirya coğrafyalarında görülürken günümüz döneminde de varlığını koruyarak etkilerini sürdürmektedir. Anadolu coğrafyasında gelenek ve göreneklerimiz arasında Şamanizmin

unsurlarını görmek mümkündür. Şamanizmin etkilerinin yaşaması demek din olarak Şamanizmin kabul edildiği anlamına gelmez. Bu nedenle hala dini hayattaki varlığının devam etmesini kültür yaşamımız açısından değerlendirmek daha doğrudur.

KAYNAKÇA

ATEŞ, Hamza – ÜNAL, Soner (2004) “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu’nda İdari Hayat”. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, (8), s. 21-42.

BEDİRHAN, Yaşar (2018)

“Eski Kaynaklara Göre Türklerde Şamanizm ve Daha Sonraki Dönemlere Tesiri”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Sayı: 76, s. 77-92.

BULUÇ, Sadettin (1942) Şamanizm (Türk Amacı) Yıl: 1, Sayı: 1, s. 42-48.

EROĞLU, Türker - KOÇ, Hatice Çiğdem (2005) “Türk İnançları ve İnanışlar”. Sosyal Politika Konferansları Dergisi. Sayı: 49.

ERSOY, Ruhi (2002) “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”. Milli Folklor Dergisi. C:7.

ESER, Elvan (2014) Eski Yakınoğlu’da Din-Siyaset İlişkisi: Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Ü.

GÖKALP, Ziya (1976). Türk Medeniyeti Tarihi, Haz. İsmail Aka-

Kazım Yaşar KOPRAMAN, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÖKALP, Ziya (2019) Türk Töresi, Haz. Zeynep Aytop, İstanbul: Karbon Kitaplar.

GÜNGÖR, Harun (1998). Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları.

GÜNGÖR, Harun (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce, Türkler, C. III. s. 261- 282.

GÜNGÖR, Harun (2010) Şamanizm, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 38, s. 325-328.

HACİB, Yusuf Has (1991). Kutadgu Bilig, Çev: R. R. Arat, Ankara: TDK Yayınları.

İNAN, Abdülkadir (1976). Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İNAN, Abdülkadir (2000). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim (1992). Asya Türk Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı, s. 111-125, 127-145.

KAFESOĞLU, İbrahim (1999). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

MAHMUD, Kaşgarlı (1992). Divanü Lugatı’t-Türk, Çev: Besim Atalay, C: III, Ankara.

MANDALOĞLU, Mehmet (2011) “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. Yıl: 15, S: 3.

MOLDABAY, Talgat - AZMUHANOVA, Ayman (2019) “Eski Türklerin Dini”. Çev. Hasan Kızıldağ. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi c.12.

ÖGEL, Bahaeddin (1979). Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara: Kömen Yayın Dağıtım.

ÖGEL, Bahaeddin (2010). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) C.I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. ÖGEL, Bahaeddin (1995). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

RADLOF, Wilhelm (1976). Sibirya’dan (Seçmeler), Çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

TUNA, O. Nedim (1960), “Köktürk Yazıtlarında “Ölüm” Kavramı ile İlgili Kelimeler ve “Kergek bol” Deyiminin İzahı”, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1957), Türk Tarih Kurumu Yay. Sayı: 179. Ankara, s. 131-148.

ÜZÜM, Hamza (2016) “Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra’nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi”. Iğdır Üniv. Sos. Bil. Der. (10).

YAVUZER, Hayati “Şamanizm’de Evren ve Dünya Tasvirleri” Milli Folklor Dergisi. Sayı: 35.

Asmanyň
astynda...

